

# **Фуқаро муҳофазаси фанидан маъруза матнлари**

Муаллиф:	М.Х.Сарикулов, Ю.У.Амонов
Яратилган:	Ангрен 2005 йил
Категория:	Педагогика 2006 йил
Булим:	Фуқаро муҳофазаси фанидан маъруза матнлари
Институт:	Тошкент вилоят Давлат педагогика институти
Факультет:	Жисмоний тарбия ва жисмоний маданият
Кафедра:	Тиббий билим асослари ва фуқаро муҳофазаси

## **ANNOTATSIYA**

Fuqaro muhofazasi fanining mohiyati va mazmuni hamda vazifalari. Fuqaro muhofazasi fani aholining barcha qatlamlarini tinchlik va urush vaqtidagi favqulodda vaziyatlardan muhofazalashga oid bo'lgan savollarning yechimini o'rgatadi. Fuqaro muhofazasi fanini o'rganish davomida talabalar turli ko'rinishdagi favquloddagi vaziyatlarda nafaqat to'g'ri xatti-xarakatlarni hosil qilishlari, balki jaroxatlanganlarga birlamchi yordamni ko'rsatish, zarur bo'lgan xolatlarda kechiktirmasdan davolanish maskanlariga yetkazib borish, shaxsiy va jamoanni muhofazalash vositalridan unumli foydalana olish kabi bilim va malakalar beriladi. Bo'lajak pedagog sifatida umumta'lim maktab o'quvchilariga Fuqaro muhofazasi fanini o'qitishni uyushtirish va dars olib borish metodikalarini bilishlari zarur bo'ladi.

Ma'ruza talabalarni turli ko'rinishdagi favqulodda vaziyatlarga duch kelganlari taqdirda nafaqat o'zlari uchun kerakli bo'lgan to'g'ri hatti - harakatlarni o'zlarida mujassamlashtirishlari, balki favqulodda vaziyatlarga to'g'ri baho berishlari hamda zarur chora - tadbirlarni amalga oshishlariga oid bo'lgan bilim va malakalar beriladi.

Ushbu ma'ruza matnlari TVDPI ning barcha ta'lim yo'nalishlarida tahsil oluvchi talabalar qatori O'z.R da «Fuqaro muhofazasi» fanini o'rganuchi talaba va mutahassislar uchun mo'ljallangan.

Taqrizchilar:

1“Tibbiy bilim asoslari va fuqaro muhofazasi” kafedrasining katta o'qituvchisi, tibbiyot fanlari nomzodi A.T. Turdiyev.

2. Angren shahar Favqulodda vaziyatlar bo'limining boshlig'i, kapitan Toshtemirov O.

Ushbu ma'ruza matnlari TVDPI ning “Tibbiy bilim asoslari va fuqaro muhofazasi” kafedrasining o'qituvchilari M.X.Sarikulov va Y.U.Amonovlar ishtirokida tayyorlangan va kafedraning 2005 - yil 26 yanvar oyidagi 7 - sonli yig'ilishida ko'rib chiqilgan.

## M u n d a r i j a

### **Betlar**

1-mavzu. Fuqoro muxofazasi fanining xozirgi davrdagi ahamiyati va vazifalari.	3 - 8
2 - mavzy. Tinchlik va urush davridagi favqulodda vaziyatlar	9 – 25
3- mavzu. Axolini favqulodda vaziyatlardan muxofazalash	26 –36
4-mavzu. Fuqoro muxofazasi fanini iqtishni uyushtirish	37 –40
5-mavzu. Fuqaro muxofazasining shaxsiy tarkibi va axolini ma'naviy – siyosiy va ruxiy jixatdan tayyorlash	41 - 45
6-mavzu. Umumta'lim maktab o'quchilarini fuqaro muhofazasi fanidan metodik tayyorlash va dars olib borish.	46 – 52
7. Adabiyotlar	53

### **1- ma'ruza**

Mavzu: «Fuqoro muxofazasi fanining xozirgi davrdagi ahamiyati va vazifalari».

Vaqt: 2 soat

Ma'ruzaning maqsadi: Talabalarga tinchlik va urush vaqtidagi Fuqoro muxofazasi fanining maqsadi, vazifalari va ularning echimlarini xal qilish yuzasidan o'tkaziladigan chora - tadbirlari xamda fuqaro muxofazasining xozirgi zamon sharoitidagi tutgan o'rni va axamiyati to'g'risida talabalarga bilim berishdan iborat

Ko'rgazmali qurollar: rasm, plakatlar, devoriy ko'rgazmalar, va qonunlar

### R E J A :

1. Tinchlik va urush vaqtida Fuqoro muxofazasining ahamiyati va o'rni.
2. Favqulodda vaziyatlar bo'yicha tuziladigan doimiy komissiyalarning tuzilishi, maqsadi, vazifalari va ishlash tartibi.
3. Fuqoro muxofazasining tashkilotlari, tuzilmalari va jixozlari.

Mavzu bo'yicha tayanch tushunchalar:

1. Fuqaro muhofazasi va uning vazifalari.
2. MXXQM tizimi va uning vazifalari.
3. Favqulodda vaziyatlar bo'yicha tuziladigan komissiyalar.
4. FVV va uning vazifalari.
5. FM ning tashkilotlardagi tuzilmalari

Fuqaro muxofazasi (FM) fanining xozirgi davrdagi axamiyati va vazifasi.

- I. Tinchlik va urush vaqtidagi FM ning ahamiyati va o'rni.

Fuqaro muxofazasi – umum davlat miqyosida olib boriladigan tadbirlardan iborat bo'lib, axoli va xududlarni urush va tinchlik davridagi FV-lardan muxofazalash, xalq xo'jaligi ob'ektlarining barqaror ishlash faoliyatini ta'minlash, xamda tabiiy ofat, falokat (xalokat)lar oqibatlarini bartaraf etish va kechiktirib bo'lmaydigan qidiruv – qutqaruv ishlari olib borishdan iborat.

FM-ning vazifasiga qo'yidagi masalalar kiradi:

1. Talabalarni urush va tinchlik davrlarida muxofazalanish vositalari va usullaridan unumli foydalanish, kechiktirib bo'lmaydigan qidiruv - qutqaruv ishlarini olib borishga o'rgatish va talofat qurilgan vayronagarchiliklarni bartaraf qilish ishlarida ishlash tartib qoidalari o'rgatadi.
2. Bo'lajak pedagoglarga FMsi shtabining tashkil etish bo'yicha chora-tadbirlar ishlab chiqish ketma - ketligi, o'quvchilarni turli FV larda o'zlarini to'g'ri tutishligi va yordam berish xamda o'zaro yordam berish usullari o'rgatiladi.
3. Talabalarga FM-ning tashkilotlarini tuzish tartibi va o'qitish usullariga oid bo'lgan savollarning echimini o'rgatishga yordam beradi.

Fuqaro muxofazasi boy an'analarga ega, chunki Fuqaro muxofazasi tashkilotining boshlanishi MPVO (mestnaya protivovozdushnaya oborona – maxaliy xavo xujumiga qarshi mudofaa - MXXKM) tuzilmasining tashkil etilishidan boshlangan. Fuqaro muxofazasining debochasi MXXKM nemis-fashizmining ustidan g'alaba qozonishda katta xissa qo'shgan. 1941 yilning oktyabrida MXXKM dastlab Buxoro, Samarqand, Farg'ona va boshqa viloyatlarda tashkil etilgan. So'ngra 1942 yilning may oyida Qoraqolpog'istonda shaxar shtablari tuzilib, maktab va to'garaklarda 4,5 mln. Fuqoro 6572 guruxlarida o'zini ximoya qilish bo'yicha tayyorgarlikdan o'tkazilgan. MXXKM - ning shaxsiy tarkibi yordamida tank kolonnalari va aviaeskadril'yalarini tashkil etilishiga zarur bo'lgan mablag'lar to'plangan, bundan tashqari dushman ishgo'l qilgan xududlardan evakuatsiya qilingan aholini qabul qilish va joylashtirish ishlarini amalga oshirishgan. Shuni ta'kidlash joizki, O'zbekistonda 900 mingdan Ko'proq bolalar, nogironlar, yaradorlar, frontdagi jangchilarning oilalari xam iliq kutib olindi.

O'zbek xalqi II – jaxon urushining g'alaba bilan yakunlanishi uchun bor imkoniyatlarini ishga soldi. Front uchun zarur bo'lgan o'q – dori, xarbiy texnika, va boshqa anjomlar etkazib berishda tinimsiz mexnat qildi. Natijada O'zbekiston 1941 – 1945 yillardagi nemis - fashizmiga qarshi olib borilgan urush davomida frontga 2100 ta samolet, 17342 ta aviamotor, 2138 ming dona aviabomba, 17100 ta minomet, 4500 birlikdan iborat bo'lgan minalarni yuk qiluvchi qurollar yetkazib berilgan. Bundan tashqari front uchun 60 mingga yaqin xarbiy – kimyoviy apparatura, 22 mln. dona mina va 560 ming dona snaryad, 1 mln. dona granata, dala radiostantsiyalari uchun 3 mln. dona radiolampalar, qariyb 300 mingga parashyut, 5 ta bronepoezd, 18 ta xarbiy – sanitariya va xammom – kir yuvish poezdi, 2200 ta ko'chma oshxona va boshqa ko'p miqdorda xarbiy anjomlarni etkazib berdi.

Prezidentimiz I.Karimov 1999 yil 2 martda e'lon qilgan Farmoyishiga ko'ra, 9 May - Xotira va Kadrlash kuni sifatida nishonlanib kelinmoqda. Bu kunda fashizm ustidan qozonilgan g'alabaga xissa qo'shgan xamda Vatanimiz mustaqilligi uchun xayotini tikkan xar bir inson umumxalq tomonidan yodga olinadi. Xozirgi kunda safimizda bo'lgan nuroniy otaxonu – onalarimiz esa doimo e'zozlanib qadrlanadi.

Aholini ximoya qilish bo'yicha amalga oshirilgan muxim ishlardan biri - bu 1961 yil iyul' oyida MPVO ni Mudofaa vazirligi qoshida Fuqoro mudofaasi tashkilotiga aylantirilganligi xisoblanadi. Buning ob'ektiv sabablari - tabiiy ofatlarning ko'payishi, ishlab chiqarilishlardagi falokatlar, respublika xududidagi tinchlik davrida sodir bo'layotgan xalokatlar, qurollanish poygasi, sovuq urush va 2 - jaxon urushi xavfining yuzaga kelganligi.

1996 4 martda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmoniga binoan «Favqulodda vaziyatlar vazirligi» ning tashkil topilishi munosabati bilan «Fuqoro mudofaasi» Fuqoro muxofazasi (FM) deb yuritiladigan bo'ldi. Xozirgi kunda FM sining axamiyati kundan – kunga ortib bormoqda. Shu vaqtgacha axolini ommaviy kirgin qurollaridan ximoyalash vazifalari asosiy deb qaralgan bo'lsa, endi nafaqat ommaviy kirgin qurollaridan muxofazalash ishlarini, balki axoli va xududlarni tabiiy ofatlar va texnogen xususiyatli xalokatlardan muxofazalash zarurligi katta axamiyat kasb etmoqda.

O'zbekiston Respublikasi xukumati tomonidan axoli va xududlarni turli ko'rinishdagi favqulodda vaziyatlardan muxofazalashga qaratilgan qkator qonunlar chiqarilgan. Bularga quyidagi qonunlarni kiritish mumkin:

1. O'z.R.ning qonuni: «Axoli va xududlarni tabiiy ofatlar va texnogen xususiyatli favqulodda vaziyatlardan muxofazalash» (20 avgust 1998 yil.)
2. O'z.R.ning konuni: «Fuqaro muxofazasi to'g'risida» (26 may 2000 yil).
3. O'z.R.ning konuni: «Mudofaa to'g'risida» (yangi taxriri, 11 may 2000 yil).
4. O'z.R.ning konuni: «Gidrotexnik inshootlarning xavfsizligi to'g'risida» (30 avgust 1999 yil) va boshqa qonunlar.

II. Favqulodda vaziyatlar bo'yicha tuziladigan doimiy komissiyalarning tuzilishi, maqsadi, vazifasi va ishlash tartibi.

Tinchlik davrida yuzaga keladigan tabiiy ofatlar, falokat (xalokat) lar, ularning oqibatlarini bartaraf qilish va shu jarayonni amalga oshirish uchun boshqaruv ketma-ketligini doimiyligini ta'minlash, xamda FV larni oldini olish bo'yicha ogoxlantirish va nazorat ishlarini ro'yobga chiqarish maqsadida O'z. Rning Vazirlar Maxkamasi qoshida FV lar bo'yicha Davlat komissiyasi (FVK), xuddi

shuningdek joylarda viloyat, shaxar va tuman xokimliklari qoshida FVK lar tashkil etiladi.

FVK lari yuqori tashkilotlar raxbarligida ish olib borishadi va FV lar biyicha tuziladigan Davlat komissiyasi ita xavfli falokat (xalokat) larning sabablarini aniqlash va oqibatlarini bartaraf qilish bo'yicha, shuningdek yirik masshtabdagi tabiiy ofatlar biyicha chora-tadbirlar ishlab chiqishda faol qatnashadi.

Barcha tuziladigan FVKlarning tuzilish tartibi quyidagi tamoyillarga asosan amalga oshiriladi:

1. Xududiy asosda.
2. Ishlab chiqarish tamoyiliga binoan.

Xududiy FVK lar O'z.R VM ning qaroriga binoan u yoki bu mintaqada sodir etilgan FV lar tufayli tuziladi.

FVK iz faoliyatini FVV, IIV, MXX, maxalliy tibbiyot markazlari, o't o'chirish muassasi, xarbiy qo'mondonlik raxbariyati va Davlat nazorati tashkilotlari bilan xamkorlikda ish yuritadi. Xududiy tamoyil asosida tuzilgan FVKsi tomonidan chiqarilgan barcha farmoyish va buyruqlar xamma uchun majburiy xisoblanadi. Masalan, komendant soati va boshqa farmoyishlarga xamma bo'ysunishi shart. FVlarning sabablari aniqlanib, qurilgan talofat va zararlar miqdori o'rganilgandan so'ng, FVlar oqibatlarini bartaraf etish yuzasidan zarur chora – tadbirlar ishlab chiqiladi. FVK tomonidan FV oqibatlari to'liq bartaraf etilmaguncha barcha tiklash ishlari olib boriladi.

Ishlab chiqarish tamoyiliga binoan tuzilgan FVK tomonidan joriy qilingan farmoyish va buyruqlar faqat o'sha ishlab chiqarish xududi uchun ta'luqli bo'ladi. FVK tomonidan FVlarning sabablari aniqlanib, FVlarning oqibatlari bartaraf qilingandan so'ng barcha joriy qilingan farmoyish va buyruqlar bekor qilinadi.

### III. FM ning tashkilotlari, tuzilmalari va jixozlari.

FM-si xalq xijaligining xamma ob'ektlarida tashkil etiladi: sanoat, qishloq xijaligi, o'quv yurtlari, tashkilotlar va turli bilinmalar qoshida.

FM-sining raisi vazifasini tashkilotning raxbari bajaradi. Raxbar FM-sining tashkil etilishiga, ta'minoti va tayyorgarligiga va qidiruv - qutqaruv ishlarini olib borish ishlariga javobgar shaxs xisoblanadi.

FM-sining raisi tarmoq yo'nalishidagi raxbarga va sa'yi xarakat bo'yicha FVV ning maxalliy bo'limining raisiga bo'ysinadi.

Yirik korxonalarda FM sining raisi uchun aloxida o'rindoshli lavozimi ko'zda tutilgan bo'ladi. FM sining raisi tinchlik davridagi barcha tashkiliy va tayyorgarlik tadbirlarini ishlab chiqish bo'yicha ma'sul hisoblanadi.

Barcha tashkilotlar qoshida FM sining faoliyatini amalga oshirish maqsadida FM ning shtabi tashkil etiladi. O'rindoshlikdagi muovindan tashqari FM-si raisining buyrug'iga binoan tashkilot qoshida FM shtabining qo'yidagi muovinlari tayinlanadi:

1. Ishchi xodimlarini xavfsiz joylarga ko'chirish, joylashtirish va ish bilan ta'minlash bo'yicha;
2. Moddiy - texnik ta'minot (MTT) bo'yicha muovini;
3. Shtab boshligining umumiy masalalar bo'yicha muovini

FM-si shtabining axolini ko'chirish va joylashtirish bo'yicha muovining vazifasiga ishchi - xodimlar va ularning oilalarini xavfsiz joylarga ko'chirish, ish bilan ta'minlash bo'yicha reja tuzadi. Shu maksadda shaxardan tashqarida joy tayyorlaydi, ishchi-xodimlarning ishga kelishi va qaytishni xamda jamoat tartibini qo'riqlash xizmatini boshqaradi.

FM-si shtabining MTT bo'yicha muovini etib korxon bosh muxandisi tayinlanadi. Uning raxbarligida qo'yidagi tashkiliy ishlarni amalga oshiradi: tibbiy xizmat, texnik-falokat, yong'inga qarshi burchak, erto'la va saqlagichlar va boshqa xizmatlarni tashkil etadi. Bundan tashqari MTT bo'yicha muovin tomonidan avariya sodir etilgan xududlarda qidiruv - qutqaruv ishlarini olib borish uchun zarur texnik xizmatiga raxbarlik qiladi.

FM-si shtabining umumiy masalalar bo'yicha muovini tomonidan qo'yidagi ishlar xajmi amalga oshirilishi ko'zda tutiladi: barcha bo'limlar tarkibidagi shaxsiy tarkibning ishga layoqatli bo'lgan qismini aniqlaydi va ish rejasi ishlab chiqiladi. Shu bilan birgalikda shaxsiy tarkibning qanchasi qay darajada davolanishga muxtojligi, ular uchun zarur bo'lgan suv va oziq - ovqat maxsulotlariga bo'lgan extiyoj xamda ularni ta'minlashga oid ishlar xajmini amalga oshirish va nazorat qilish ishlari yuklatiladi.

Yirik korxonlardagi FM shtabining tarkibiga: shtab boshlig'i va uning muovinlari faoliyat yuritishadi. FM shtab boshlig'iining birinchi muovini buyruq va farmoyishlar (rais nomidan) chiqarish xuquqiga ega.

FM siga yuklatiladigan vazifalarni ijro etish uchun quyidagi xizmatlar tashkil etiladi: radioaktiv va ximiyaviy nazorat posti (RXNP), aloqa va ogoxlantirish, jamoat tartibini qo'riqlash, yong'inga qarshi, meditsina, texnik-falokat, erto'la va saqlagichlar, energetika va yorug'likdan yashirish, radiatsiya va ximiyaga qarshi ximoyalani, MTT, transport suv va oziq - ovqat maxsulotlari bilan ta'minlash va boshqalar.

Ogoxlantirish va aloqa xizmati, aloqa uzeli (bilimi) va uning boshlig'i asosida tashkil etiladi. Uning vazifasiga: FVning yuzaga kelishi to'g'risida ma'lumotni o'z vaqtida FVVning maxalliy bo'limlariga, FMning shaxsiy tarkibiga etkazish va zrrur ogoxlantirish ishlarini olib borish ishlari yuklatiladi. FM ning signal va ma'lumotlarini etkazish, aloqaning doimo tayyorgarlik xolatiga javob berish, aloqa qurilmalaridagi nosozliklarni bartaraf qilish va boshqa vazifalar yuklatiladi.

Jamoat tartibini saqlash xizmatiga-IIb xodimlari bilan birgalikda shaxsiy va jamoa mulkining talon-taroj qilinishiga yo'l qo'ymaslik, barcha Fuqarolar tomonidan belgilangan tartib - qoidalarga to'liq rioya qilishlarini nazorat qilish vazifalari yuklatiladi. Shu bilan birgalikda ro'yxatga olingan ob'ektlarning qo'riqlanishiga javob berishadi.

Radioaktiv va ximiyaviy zaxarlanish posti (RXNP) xizmati ximiya laboratoriyalari qoshida tashkil qilinadi. Vazifasi: Ishchi-xizmatchilar va FMning shaxsiy tarkibini, suv bilan ta'minlash manbalari, oziq-ovqat omborlari va boshqa ob'ektlarning radioaktiv va zaxarlovchi moddalar bilan zararlanganlik darajasini aniqlaydi va muxofazalash bo'yicha tadbirlar ishlab chiqadi. Shaxsiy va jamoani muxofazalash xamda joylardagi maxsus texnikaning xolatini nazorat qiladi. RXNP FMning shaxsiy tarkibini dozimetro'k asboblarda yordamida radioaktiv va ximiyaviy zararlanish darajalarini aniqlashdan tashqari axoli va FMning shaxsiy tarkibini sanitar ko'rikdan o'tkazish ishlarini amalga oshiradi.

Yong'inga qarshi xizmat-yong'inga qarshi tadbirlar ishlab chiqadi va nazorat qiladi, yong'inlarni o'chirish va RXNP xizmatiga yordam beradi.

Texnik-falokat xizmati. Vazifasi: asosiy inshootlarning barqaror ishlash faoliyatini ta'minlash, muxandislik qurilmalarining uzluksiz ishlashini, falokat oqibatlarini bartaraf qilish, vayronalardan tozalash va odamlarni qutqarish jarayonida qatnashadi.

Meditsina xizmati-poliklinika, medpunktlar bazalarida tashkil etiladi. Vazifasi: tibbiyot bo'linmalarining doimo tayyorligini ta'minlaydi, sangigienik va profilaktik tadbirlarni ishlab chiqish, jaroxatlanganlarga 1-chi tibbiy yordam ko'rsatish, davolash maskanlariga jo'natish, joylashtirish va boshqa xizmatlarni bajaradi.

Transport xizmati-korxonalaridagi transport bo'linmalari va garajlar bazasida tashkil etiladi. Axolini ko'chirish, ish joyiga etkazish, xalokat sodir etilgan joylarga texnikani etkazish, talofat ko'rganlarni olib chiqish va boshqa ishlarga jalb qilinadi.

MTT xizmati korxonalarining MTT bilimlari bazasida tashkil etiladi. Vazifasi: MTT ning rejasini tuzadi, o'z vaqtida kerakli jixozlar bilan ta'minlash, texnikani ta'mirlash, kerakli erga etkazib berish, saqlash va xisobot berib borish, axoliga oziq-ovqat va zarur jixozlar bilan ta'minlash masalalarini xal etadi.

Energota'minoti va yorug'likdan yashirish xizmati bosh-energetik qoshida tashkil etiladi. Vazifasi: uzluksiz ravishda gaz, yonilg'i, elektroenergiya bilan ta'minlash, yorug'likdan yashirish va qutqaruv ishlarida ishtirok etadi.

#### Ma'ruza bo'yicha nazorat savollari

1. Fuqaro muhofazasi nimalarni o'rgatadi va uning vazifalari nimalardan iborat
2. MXXQM tizimi qachon tashkil etilgan va uning vazifalari.
3. Favqulodda vaziyatlar bo'yicha tuziladigan komissiyalarning tuzilishi va ishlash tartibi
4. Oz.R. da FVVligi qachon tashkil etilgan va uning vazifalari.
5. O'quv yurtlaidagi FM ning tashkilotlardagi tuzilmalari



## 2 - va 3 - ma'ruzalar

Mavzu: «Tinchlik va urush davridagi favqulodda vaziyatlar»

**Vaqt: 4 soat**

Ma'ruza maqsadi: Talabalarga tinchlik va urush vaqtida turli xil favqulodda vaziyatlarning yuzaga kelish sabablar va ularning tavsifnomasi xaqida bilim va tushunchalarni berish.

Ko'rgazmali qurollar: Rasmlar, plakatlar, devoriy ko'rgazmalar, diafil'm va jurnallar.

REJA:

1. Favqulodda vaziyatlarning turlari va ularning kelib chiqish sabablari.
2. Xalq xo'jaligida sodir etiladigan falokatlar, xalokatlar, tabiiy ofatlar va ularning tavsifnomasi.
3. Fuqoro muxofazasining axolini o'gohlantirish bo'yicha o'tkazilishi lozim bo'lgan chora - tadbirlari.
4. Chernobil AESidagi halokat va uning tafsifnomasi.
5. Kucli ta'sir etuvchi zaxarli moddalar (KZM) ning tafsifnomasi

Mavzu bo'yicha tayanch tushunchalar:

1. FVlarning turlari va kelib chiqish sabablari

2. Tabiiy ofatlarning turlari va tafsifnomasi
3. AESlardagi xalokatlar va ularning atrof muxitni zaralantirish oqibatlarini
4. FM ning axolini FV larrdan ogoxlantirish usullari
5. KTZM larning tafsifnomasi.

#### I. FV larning turlari va kelib chiqish sabablari.

Sir emas, dunyo miqyosidagi favqulodda vaziyat (FV) lar ko'lamini yildan – yilga ortib bormoqda. Bularga Chernobil' AES-sidagi xalokat, temir yo'l transportidagi sodir etilayotgan falokatlar, ayniqsa, kuchli zaxarlovchi modda (KZM) larni tashish mobaynidagi falokatlar, turli tabiiy ofatlar xamda texnogen xususiyatli xalokatlarning ko'lamini ortib bormoqda. Masalan, Ashxobod (1948) va Armanistondagi (1998y) er silkinishlar, xatto tinchlik vaqtida xam ommaviy kirgan qurollarining ishlatilish xavfi saqlanib qolayotganligi urush va tinchlik davrlaridagi FV larni o'rganish zarurligini taqozo etadi. Shuning uchun xam Fuqoro muxofazasining tinchlik va urush vaqtidagi o'rni va FV larning oqibatlarini bartaraf qilishdagi vazifalari va ahamiyati dolzarbligicha qolmoqda.

Dunyo miqyosida sodir etilayotgan barcha FV larni quyidagi turlarga bo'lib o'rganish qabul qilingan:

1. Tabiiy ofatlar tufayli yuzaga keladigan FV lar (er qimirlash, xalokatli suv toshqinlar, bo'ronlar, qor bo'ronlari, ko'chkilar, sel kelishi, o'rmon va torf yong'inlari, epidemiyalar va boshqalar.)
2. Atrof muxitga radioaktiv va zaxarli moddalarning chiqarib yuborilishi bilan bog'liq bo'lgan FV lar (AESlaridagi falokatlar, yadro energetikasiga ta'aluqli bo'lgan korxonalaridagi radioaktiv moddalar)ning atmosferaga chiqib ketishi. KZM ishlab chiqaruvchi korxonalaridagi falokatlar, bakteriologik moddalarni va pestitsidlar ishlab chiqaruvchi korxonalaridagi nosozlik va falokatlar tufayli atmosferaning zaxarlanishlari).
3. Yong'inlar, portlashlar tufayli yuzaga keladigan FVlar va ularning oqibatlarini (imorat, inshoot, texnologik qurilmalar, xar xil xajmlar, portlash va yong'in xavfi bor bilgan quvurlar, axoli punktlaridagi yong'in va portlashlar, shuningdek transport quvurlaridagi xalokatlar va boshqalar)
4. Turli mojarolar tufayli yuzaga keladigan FV lar (shtab, omborxonalar, xarbiy garnizonlarga uyushtiriladigan qurolli xujumlar, diniy-estremistik guruxlarning tashabusi tufayli tashkil etiladigan namoyishlar va tartibsizliklar, milliy adovatlar tufayli yuzaga keladigan to'qnashuvlar va x.k.).

FV larning turlaridan eng daxshatlisi er silkinishi bo'lishiga qaramasdan insonlar orasidagi bo'layotgan qurbonlar xisobiga binoan bo'ronlar birinchi o'rinda turar ekan.

Barcha FV larni kelib chiqishi sabablariga ob'ektiv va sub'ektiv omillarni ro'para qilish mumkin. Ob'ektiv omillar sifatida xalq xo'jaligining rivojlantirilishi uchun zarur bo'lgan barcha texnologik jarayonlarni takomillashtirish va yangilarini joriy etishni taqozo etadi. Bu jarayonni ro'yobga chiqarishda inson omili katta ahamiyat kasb etadi, lekin buning zaminidagi muammolarning echimini xal qilishda oqilona yondashuv o'ta muxim ahamiyatga ega, chunki dastlabki loyixalash, sinovdan o'tkazish va joriy qilingan taqdirda xam zamon talabiga javob beradigan texnologyalarni ishlab chiqarishga tadbiiq qilish zarur, shundagina turli xil ko'rinishdagi falokat va xalokatlarning oldi olingan bo'ladi.

Sub'ektiv omillarga: ishchi xizmatchilarning va mutasadi xodimlarning o'z xizmat vazifalariga e'tiborsizlik xamda ma'suliyatsizlik bilan munosabatda bilishligi - oqibat natijada turli baxtsizliklar, kelishmovchiliklar, falokat va boshqa ko'rinishdagi FV larning kelib chiqishiga sabab bo'ladi. Bundan tashqari xodimlar malakasining pastligi, loqaydsizligi, xizmat vazifalarini suiste'mol qilishligi, texnologik jarayonlarni qo'pol ravishda buzish xolatlari, ish o'rinlarini tashlab ketish xollari va x.k. Ayniqsa, insoniyat tomonidan tabiiy boyliklardan ayovsiz foydalanish xolatlari, tabiatga nisbatan befarq munosabatda bo'lish, eng achinarlisi yong'in xavfsizligi qoidalariga rioya qilmaslik va qo'pol ravishda buzish xisobiga ko'p miqdordagi yong'inlarning kelib chiqishiga sabab bo'lmoqda.

## **II. Xalq xo'jaligida sodir etiladigan falokatlar, tabiiy ofatlar va ularning tavsifnomasi.**

Tabiiy ofatlar deganda tabiatda sodir etiladigan er qimirlashi, suv toshqini, ko'chkilar, qor ko'chishi, sel kelishi, bo'ronlar, tufonlar, yong'inlar, vulqonlarning otilishi va boshqalarni kiritish mumkin. Bunday favqulodda vaziyat kurinishida sodir etiladigan tabiiy ofatlar axolining normal faoliyatini izdan chiqaruvchi, insonlarning qurbon bo'lishiga, katta miqdordagi moddiy boyliklarning yakson bo'lishiga olib keladi.

Tabiiy ofatlar aloxida yoki bir-biriga bog'liq ravishda yuzaga kelishi mumkin. Ba'zilar insoniyat faoliyatidagi aqlsizlik bilan ish yuritish tufayli sodir etiladi (irmon yong'inlari, ishlab chiqarishdagi portlashlar, foydali qazilmalarni olishda, tog' kon ishlarini olib borish va kar'ernlardagi portlatish ishlarini olib borish jarayonidagi sabablar xisobiga ko'chki xodisalarining sodir etilishiga turki bo'ladi). Dunyo miqesida sodir etilaetgan tabiiy ofatlarning 9/10 qismi quyidagi 4 ta turlariga to'g'ri kelishi aniqlangan: suv toshqinlari (40%), tropik tufonlar (20%), er silkinishlari (15%), va qurg'okchilik (15%) ni tashkil etarkan. Olib borilgan tadqiqot natijalariga binoan tropik tufonlar tufayli axoli orasida nobud bo'lishi

bo'yicha birinchi o'rinni egallarkan, suv toshqinlari esa ko'p kuzatilishi va katta miqdordagi talafotlar bilan namoyon bo'larkan.

Er silkinishi deganda er qobig'ining kuchli tebranishi o'rganilib, vulqon yoki tektonik sabablar tufayli yuzaga keladi va imoratlarning vayron bo'lishi, yong'inlar chiqishi va insonlarning xalok bo'lishiga olib keladi. Erning silkinishi quyidagi ko'rsatkichlar bilan tavsiflanadi: er yuzidagi tebranishning jadalashish jarayoni, magnitudasi va silkinish o'chog'ining chuqurligi bilan.

Erning silkinishdagi umumiy energiyasi magnituda bilan tavsiflanadi va u mikronlarda o'lchanadigan tuproq siljishidagi maksimal amplituda lagorifmi bilan ifodalanadi:  $M_{qlg} \lambda_{max}$ . Bu qursatkich seismograf asboblari yordamida silkinish markazidan 100 km masofadagi uzoqlikda ilchanadi. Rixter shkalasiga binoan magnituda (M) 0 dan 9 gacha o'zgaradi (9 eng kuchli silkinish). M ning bir birlikka ortishi tebranish amplitudasining 10 barobarga ortishini bildiradi va er silkinishdagi energiyaning 30 barobarga ortadi. Masalan  $M_{q7}$  bilganda, tuproq silkinishdagi maksimal amplituda  $M_{q5}$  bilgandagi qiymatga nisbatan 100 barobar ko'p, shu bilan birgalikda er silkinishdagi umumiy energiya miqdori 900 marotaba ortadi.

Er yuzasidagi energiya intensivligi ballarda o'lchanadi, u esa silkinish o'chog'i, magnituda, silkinish markazigacha bo'lgan masofa, erning geologik tuzilishi va boshqa ko'rsatkichlariga bog'liq bo'ladi.

Er silkinishi tufayli xalq xijaligiga katta miqdorda moddiy zarar etkazilishidan tashqari axoli orasida insonlarning xalok bo'lishiga sabab bo'ladi. Masalan 1990yil 21 iyundagi Eronning shimoliy qismi (Gilyan viloyati)da yuzaga kelgan er silkinishi tufayli 50 mingdan ko'proq axoli xalok bo'lgan, 1 mln kishi yarador va boshpanasiz qolgan.

7 dekabr' 1988 yil Armonistondagi er silkinishi tufayli 25 ming Fuqoro xalok bo'lgan. 1,5 mingta qishloq va 12 ta shaxar katta zarar ko'rgan, shu jumladan 3 ta shaxar tilik vayronaga aylangan.

Er silkinishi boshqa turdagi tabiiy ofatlarni yuzaga keltiradi: ko'chkilar, sel kelishi, suv toshqini (tig'onlarning yorilish) xisobiga yong'inlar (neft saqlagichlardagi shikastlanishlar va gaz quvurlaridagi uzilishlar - yorilishlar), kommunikatsiyalar, elektr ta'minoti, suv ta'minoti va kanalizatsiyalardagi falokatlar, ximiyaviy korxonalaridagi falokatlar tufayli KZM larning chiqarib (oqib ketishi) yuborilishi xamda AES lardan RM larning atrof-muxitga tarqalishi tufayli salbiy oqibatlar yuzaga keladi.

*Suv toshqini deganda daryo, ko', suv omborlaridagi suv satxining tezkorlik ko'tarilishi tufayli katta maydonlarni suv bilan qoplanishiga aytiladi va u quyidagi sabablarga ko'ra yuzaga keladi: baxorgi paytlardagi qorlarning erishi, ko'p miqdordagi yog'ingarchilik va jala kelishi, daryolardagi muzliklarning yig'ilib qolishi, tig'onlarning buzilishi, ko'chkilar tufayli ko'llarning paydo bo'lishiga va xakozalar. Suv toshqini tufayli korxonalar, imoratlar vayronaga*

*aylanishi, avtomobil va temir yollarning buzilishi, aloqa va elektr tarmoqlarida, sug'orish tizimiga, qishloq xo'jalik ekinlariga, xom ashyo va boshqa turdagi moddiy boyliklarga katta ziyon etkaziladi.*

Suv toshqini tufayli elektr tarmoqlaridagi qisqa tutashuv zaryadlar xisobiga yong'inlar chiqishi, suv va kanalizatsiya quvurlarida uzilishlar, televizion va telegraf kabellaridagi aloqalarning yo'qolishi, ba'zi maydonlardagi er satxining chiqishi xisobiga uzilishlar paydo bo'ladi. Suv toshqinlarining oldini olishda suvning taqsimot sarflanishini doimiy nazorat qilib borish, daraxtlar ekish va suv toshqini bo'ladigan xududlarda ko'ndalangiga ishlov berish kabi ishlarni bajarish zarur. Katta daryolar uchun suv omborlarini qurish va sarflanishi nazorat qilish xisobiga ularning satxi rostlanadi, suv izanini chuqurroq olish, suv oqimining yonalishini tog'rilash, muzlarni yorish, ayniqsa, muz qalinligiga nisbatan 2,5 barobar chuqurlikda portlatishlar - ko'proq foyda beradi(tuz yoki maydalangan shlak sepush maqsadga muvofiq xisoblanadi).

Ko'chkilar – tog' jinsli, tuproq va qor massalarning qiyalik bo'ylab sirpanib siljishiga aytiladi, sababi muvozanat xolatining yo'qolishi tufayli yuzaga keladi, bu esa turli sabablarga ko'ra sodir etiladi (jinslarning suv bilan yuvilishi, shamol va yog'ingarchilik ta'sirida namlanishi, erdagi silkinishlar va boshqa omillar natijasida mustaxkamligining kamayishiga olib keladi).

Ko'chkilar burchak qiyaligi  $20^{\circ}$  va undan yuqori bo'lgan barcha qiyaliklarda uchrashi mumkin va xamda turlicha tezlikda xarakatlanadi. Kam tezlikdakisida jinslarning tezligi yiliga bir necha un sanimetrni tashkil etsa, o'rtachasida-soatiga yoki sutkada bir necha metrga, katta tezlikdagilari esa soatiga bir necha o'n km masofolarga siljiydi. Katta tezlikda xarakatlanuvchi ko'chkilar tufayli xalq xo'jaligiga ko'p miqdordagi moddiy zararlardan tashqari insonlarning xalok bo'lishiga sabab bo'ladi.

Ko'chki xodisalari tufayli bir necha yuz va mlrd  $m^3$  xajmdagi jinslarning ma'lum kiyaliklar bo'ylab siljishiga sabab bo'ladi. Ko'chkilar xalq xo'jaligining barcha soxalariga katta talofat keltiradi, qishloq xo'jalik maydonlarining yaroqsiz xolga kelishi, foydali qazilmalar ishlab chiqarishda xavfli xolatni yuzaga keltiradi, tunellar, quvurlar, telefon va elektr simlarini, yillarni yaroqsiz xolga keltiradi.

Masalan: 1911 yili Pamirdagi er silkinish tufayli (Mq7,4 ball)  $2,5$  mlrd  $m^3$  xajmdagi tuproq massasining surilishiga va 200 kishidan iborat bo'lgan Osoy qishlog'idagi axolining ko'chki tagida qolishiga, so'ng Murgab daryosining tuzilishiga xamda 300 m balandlikdagi tabiiy tig'onning xosil qilinishiga sabab bo'lgan. Bir yildan so'ng 300 xonadan istiqomat qiluvchi Sarez qishlogining axolisi boshqa joyga ko'chirilgan. Xozirgi kunda xosil qilingan tabiiy ko'l –Sarez suv omboridagi suv satxining balandligi 284 km, uzunligi 53 km ni tashkil etadi. BMT ning maxsus qaroriga binoan xozirgi kunda Sarez ko'li ekologik xalokat sifatida ro'yxatga olingan.

For ko'chkilari - qor kristallari va xavo aralashmasidan iborat bo'lgan massalarning, qiyaligi  $25^{\circ}$  -  $60^{\circ}$  bo'lgan qiyaliklarda siljish jaraeniga aytiladi. Katta

toshlar va mayda daraxtlar qor ko'chkilariga tisir qila oladi. 1990y Pamir tog'idagi er silkinish va qor ko'chishi natijasida, dengiz satxidan 5300 m balandlikda 40 kishidan iborat bo'lgan alpinistlarning xalok bo'lishiga olib kelgan.

Ximoyalanish: faol va passiv ravishda amalga oshirish usullarini qo'llash mumkin. Passiv usuliga binoan ko'chki yuzaga kelishi mumkin bo'lgan qiyaliklarni chetlab o'tiladi va turli to'siqlar bilan bekitiladi. Faol usulga binoan ko'chki xavfi bor qiyaliklar portlatilib, majburiy ravishda qor va tuproq massalarining ko'chishiga, ya'ni tabiiy ko'chkilarning yuzaga kelmasligi ta'minlanadi.

Sel kelishida - asosan tog'lardagi daryolarda katta tezlik bilan xarakatlanuvchi yomg'ir suvlarining mineral zarrachalar, toshlar va tog' jinslarining parchalari (10-70% ni tashkil etadi) bilan birgalikdagi xarakatlanish jarayoniga aytiladi. Orta Osiyo sharoitida ko'proq loyqalangan sel oqimi uchraydi. Sel oqimining tezligi 2,5-4 m/s, to'siqlarni yorib o'tish jarayonida 8-10 m/s va undan kattaroq tezlik bilan xarakatlanadi. Masalan, 1921 yilning 8 iyuniga o'tar kechasi Olma-ota shaxriga tog' tomonidan kelgan sel (21<sup>00</sup>da) tuproq, loy, tosh, qor, qumlarni suv oqimi bilan olib kelishi natijasida, dala xovlilar odamlari bilan, xayvonlar, daraxtlar va turli jismlar shaxarga oqizib kelingan va uylar fundamenti bilan ko'chirib yuborilgan. Sel oqimi ertalabga yaqin to'xtagan va shaxar xududida 200 m kenglikdagi, ya'ni 2 mln m<sup>3</sup> li tosh-loyqa aralashmasi bilan to'ldirib tashlangan.

Ximoyalanish- tog' konlar qurish xisobiga suvning katta bosimli oqimini to'xtatish, suyuqlik oqimini o'tkazib yuborish, ariq va zavurlarni qazish kabi ishlarni olib borish zarur bo'ladi.

Bo'ronlar deganda Boffort shkalasiga binoan 12 balli tizimda o'lchanadigan kuchli shamollarga aytiladi. Tropik tsiklonlar xam bo'ronlar turiga kiradi (Tinch okeani, Markaziy Amerika qirg'oqlarida, Uzoq Sharq, Xind okeanlaridagi buronlar tufonlar deyiladi) bu bo'ronlarda shamol tezligi 50 m/s ortiq bo'ladi. Bo'ronlar va shtormli shamollar deganda shamol tezligining miqdori Boffort shkalasiga binoan xarakatlanish tezliklari 20,8-32,6 m/s bo'lgan kuchli shamollarga aytiladi. Bo'ronlar tufayli qishda qor massalari osmonga uchirib yuboriladi, buning natijasida yo'llarning to'silishiga, transport vositalarining to'xtashiga, suv, gaz, elektr va aloqa tarmoqlaridagi uzilishlarini yuzaga keltiradi. Masalan: 1970 yilning 13 noyabrida Pokistonning markaziy qismiga (qirg'oq qismi) kelgan biron tufayli va sel kelishi oqibatida suv satxining birdaniga qutarilishi va dengiz to'lqinining ta'sir etishi tufayli 10 mln. axoli katta miqdorda talafot ko'rgan, shu jumladan 0,5 mln. kishi nobud bo'lgan va bedarak yoqolgan.

1944 y (dekabr) Luyun orolidan (Filippin) 300 mill uzoqlikda joylashgan A£Sh ning 3-floti tayfun (tufon) markaziga yaqin joyga borib qolganligi tufayli 3 ta esminets chikkan, 28 ta tema shikastlangan, 150 dan ortiq samolyotlar kemalardan tushirib yuborilgan, 800 dan ortiq odam xalok bo'lgan.

Ximoya sifatida metro saqlagichlar, er osti yo'llari, imoratlarning erto'lalari (faqat suv bosish extimoli xisobiga ximoyalanish uchastkalari tepalik joylarda bo'lgani ma'qul).

Yong'inlar deganda nazorat qilib bo'lmaydigan yonish jarayoni o'rganilib, moddiy boylikning yo'qolishiga va odamlar xalok bo'lishiga sabab bo'ladi. Enginlarning kelib chiqishiga asosiy sabab olov bilan extiyotkor bo'lmaslik, yong'in-xavsizlik qoidalariga rioya qilmaslik, bundan tashqari tabiatdagi chaqmoq-uchqun xodisalarining sodir etilishi, torf-isimliklarning o'z-o'zidan olovlanishi (90 foiz yong'inlar insonlarning xatosi va 10 foizga yaqini uchqun chiqishi tufayli sodir etilishi aniqlangan).

Tabiiy ofatlar tufayli sodir etiladigan yong'inlar keng maydonlarni qamrab olish xususiyatiga ega, ayniqsa bu xolat o'rmonlar va dashtlar (dalalar)da uchraydi. Irmon yong'inlari yonish jadalligi bo'yicha kuchsiz, o'rta va kuchli turlarga bo'linadi, xamda yonish usuliga ko'ra –pastda va tepa qismida yonishi bilan ajraladi

Irmon pastki qismi yonganda, barcha o't-o'lanlar yonadi, daraxt tepasiga olov o'tmagan bo'ladi, Yong'inning tarqalish tezligi 0,3-1 m/min., kuchsizida esa 16 m/min. (1 km/soat), kuchli yong'inda olov balandligi 1-2 metr balanliklarda alanqalanadi, maksimal xarorat miqdori 900<sup>0</sup> S gacha etadi. Ormon tepa qismi yonganda, dastlab pastki yong'inning davomi sifatida yuzaga keladi va daraxtlarning tepalari yonadi, olovning tarqalish tezligi 5-8 dan 8-25 km/soat gacha etadi.

Er osti yong'inlari ko'p xollarda o'rmon yong'inlarning davomi sifatida yuzaga keladi va er osti joylashgan 50 sm chuqurliklarda va undan chuqurroq bo'lgan torf qatlamlarining yonishi kuzatiladi (ba'zan ko'proq chuqurlikda) va yonish tezligi 0,1-0,5 m/min.tezlikda tarqaladi va ko'p miqdorda tutun xamda bo'shliqlar xosil qiladi. Shuning uchun xam er osti yong'inning o'chog'iga extiyotkorlik bilan yaqinlashish zarur, Yonish jarayoni qishda qor tagida xam davom etishi mumkin.

Dasht (dala) yong'inlari ochiq maydonlardagi qurigan o'tlarning yoki etilgan bug'doylarning yonishi tufayli yuzaga keladi. Asosan yoz davriga to'g'ri keladi vaularning tarqalish tezligi 20-30 km/soatni tashkil etadi.

Irmon yong'inlariga qarshi kurashda pastki qismini o'chirish yoki tuproq sepish, suv sepish va boshqa usullar ishlatiladi. Ormonning tepa qismi yonganda suvli yoki ochjig usulidagi yo'lakchalar xosil qilinadi. Ochig usuliga ko'ra 10-20 m kenglikdagi yo'lakcha yoqib yuboriladi, uning uzunligi 150-200 m.dan kam bo'lmasligi kerak. Dashtdagi yong'inlar sham xud shu usulda o'chiriladi.

Er osti yong'inlarini uchirish jarayoni quyidagi 2 usulda amalga oshiriladi:

1. Torf yong'inning atrofida 8-10 m masofada ariqcha kavlanadi, sungra Erning mineral qatlamigacha bo'lgan maydonlar suv bilan to'ldiriladi.
2. Yong'in atrofida ximiyaviy moddalar bilan boyitilgan yo'lakcha xosil qilinadi (sul'famol', yuvish poroshogi va xakozalar).

Falokat – bu mexanizm, mashina, uskuna va inshootning ishga yaroqsiz xolatga kelishidir. Asosiy sababiga-texnologik jarayonga rioya qilmaslik, xavfsizlik choralarining qurilmaganligi, loyixalashda yo'l qo'yilgan xatolar, tayyorlash jarayonidagi xatolar, mexnat intizomining past darajadaliigi va tabiiy ofatlarning oqibatlari tufayli sodir etiladi. Ishlab chiqarishdagi falokatlar, ayniqsa kimeviy korxonalaridagi portlashlar xisobiga juda katta miqdordagi talafotlar va qurbonlar sodir etiladi.

### **Katta talofatlar asosan portlashlar, yong'inlar, atrof-muxitning KZM va RM lar bilan zararlanishi tufayli yuzaga keladi.**

Portlashlar va uning natijasida sodir etiladigan yong'inlar tufayli portlash moddalarining zaxarli moddalar sifatida atrof – muxitga tarqalishi ko'rinishida namoyon bo'ladi. Ko'pincha uglevodorodli maxsulotlarning xavo qopqoqlariga yigilib qolishi, ulardagi mavjud nosozliklar xisobiga tashqariga chiqib ketishi va issiq manbalariga kelib tegishi natijasida portlashlar sodir etiladi. Yong'inlar elektr tarmoqlaridagi nosozliklari xisobiga xam yuzaga keladi, ayniqsa, xajmlardagi va boshqa turdagi idishlardagi kamchiliklar sabablariga ko'ra sodir etiladi.

### **III. FM ning axolini ogoxlantirish va ko'chirish bo'yicha o'tkaziladigan chora- tadbirlari.**

Axolini turli ko'rinishdagi FV lardan muxofazalash bo'yicha o'tkaziladigan barcha chora - tadbirlar orasida uning dastlabki bosqichi sifatida axolinining barcha qatlamlarini o'z vaqtida ogoxlantirish va qanchalik tezkorlik bilan amalga oshirilishiga erishilsa, u shu darajada ko'proq foyda beradi. Bu amaliyotni FVning maxalliy bo'linmalari va ular ixtiyorida bo'lgan barcha tashkilotlar tarkibidagi FM shtablarining mutasadi xodimlari tomonidan ma'lum belgilangan rejalarini asosida amalga oshiriladi.

Ogoxlantirish jarayoni radio, teleko'rsatuvlar va shtab tarkibiga biriktirilgan transport vositalarida ovoz kuchaytirgichlar yordamida yoki ishlab chiqarish korxonalarida beradigan signallar orqali amalga oshiriladi.

Sirenalar ovozi, korxonalaridagi signallar, transport vositalari yordamida quyidagi ogoxlantiruvchi ma'lumotlar beriladi: **«XAMMANING DIQQATIGA!!!** Bu ma'lumotni eshituvchilari diqqatiga aytilganda quyidagilar ta'kidlanadi: zudlik bilan radio va telekirsatuvlari orqali FM ning xabarlarini eshiting va ko'rsatmalariga rioya qiling!

Agar xalokat ximiyaviy xabarli korxonalarda kelgan bo'lsa, u xolda axoliga eshittiriladigan ma'lumot mazmuni quyidagicha bo'lishi mumkin: **Diqqat !!! FM ning ShTABI GAPIRAYAPTI! FUQAROLAR ! GISHT KOMBINATIDAGI FALOKAT TUFAYLI KZM – AMMIK ning TIKILISHI XISOBIGA zararlangan xavo oqimi axoli istiqomat qilayotgan manzilning sharqiy (janubiy yoki tarafta)tomoniga tarqalmoqda.** Shuning uchun shu yo'nalishdagi ko'cha va



maxallalarrda yashayotgan axolining ko'chalarga chiqmasligi, uy va xonalardagi barcha tirqishlarni qo'shimcha zichlovchi materiallar bilan yaxshilab berkitilish zarurligi uqtirib o'tiladi.

O'ta xavfli ko'chalarda yashayotgan axoliga darxol zudlik bilan qaerga qo'chish kerakligi va qo'shnilarga xam aytish zarurligini eshittiradi. Ko'chib borgandan so'ng FM shtabining ko'rsatmalariga rioya qilish kerakligi ta'kidlab o'tiladi.

Er silkinishining extimoli yuzaga keladigan bo'lsa, u xolda axoliga quyidagicha murojaat etiladi: «Diqqat !!! FM ning shtabi gapiradi! Er silkinishining yuzaga kelish extimoli tufayli quyidagi extiyot choralarni ko'ringlar: gaz, suv, elektr tokini, o'chog'dagi olovni o'chiring». Olingan ma'lumotni qo'shnilarga etkazing, o'zingiz bilan kerakli kiyimlar xujjatlar, oziq- ovqatlar, suv olib ko'chaga chiqinglar, qariyalar va kasallarga yordam ko'rsating, xamda imorat va elektruzatgich (sim)lardan uzoqda bo'lish kerakligi aytib o'tiladi.

Agar er silkinishning birinchi tebranishida uyda bilsngiz, u xolda darxol deraza yoki eshik oldida turishni intiling. Tartib saqlashga va vaxima qilmaslikka chaqiramiz. FM shtabning ma'lumotlariga e'tibor bilan axamiyat bering.

Agarda dushman tomonidan xujum xavfi keladigan bo'lsa, mashalliy xokimiyat va FVlarning joylardagi shtabi tomonidan chiqarilgan farmoyish, e'lon va axolining xatti-xarakatiga oid yo'l –yo'riq va qoidalarga to'liq amal qilinishi so'raladi. Shu vaqtdan boshlab radio va teleko'rsatuvlar doimo qo'yilgan bo'lishi kerak hamda barcha so'ngi yangiliklardan xabardor bo'lib turishligiga e'tibor qaratiladi.

Maboda dushman tomonidan xavo xujumi xavfi yuzaga kelsa «Xavo trevogasi!» degan signal beriladi. Bundan oldin: «Diqqat shamma uchun!» - degan signal beriladi, singra radio-telekirsatuvlar va e'lonlar eki murojat tarikasida u eki bu turdagi FVlar tugrisida ma'lumotlar beriladi. Maslan: Diqqat! Diqqat! Dikkat! FM ning shtabidan gapirayapmiz. Fuqorolar! Yavo trevogasi! Shu munosabat bilan svet, gaz, suv va olovlarni o'chiringlar! Shaxsiy muxofazalanish vositalari, shaxsiy xujjatlar, suv, oziq-ovqat zaxiralari va issiq kiyimlarni olinglar. Qo'shnilarni ogoxlantiring va qariyalar hamda kasallarga yordamlashing xamda barchaning to'planishi zarur bo'lgan manzil ko'rsatib o'tiladi.

Agar FVlar turi sifatida tabiiy ofatlar urniga ommaviy kirgin qurol(OKK)lari yoki kuchli zaxarlovchi moddalarning qullanilish xavfi yuzaga keladigan bo'lsa, u xolda axoliga quyidagicha murojat qilinadi: «Xammaning diqqatiga!» radioaktiv, kimyoviy va bakteriologik vositalarning kullanilish xavfi borligi tufayli barcha Fuqarolar ma'lum tuplanish punktiga shu vaktga (soati aytiladi) yigilishlari suraladi xamda ularni xavfsiz joylarga kuchirish kerakligi tugrisida ma'lumotlar va kanday amallarni bajarilari lozimligi kursatib utiladi.

Axolini xavfsiz joylarga kuchirish, joylashtirish va ish bilan ta'minlash vazifalari FM shtabining shu soxa bo'yicha muovini tomonidan oldindan ishlab chiqilgan reja asosida amalga oshiriladi. Axoli va ma'lum ob'ektlardagi ishchi –

xodimlarni xavfsiz joylarga ko'chirish jarayoni transport vositalari bilan ta'minlanganligi yoki ta'minlanmaganligiga asosan piyoda yoki avtoulavlarda amalga oshiriladi. Agar transport vositalari bilan ta'minlanish xolati etarli darajada bo'lmasa, u xolda ayollar va bolalar xamda qariyalar, kasallar xamda ularga tenglashtirilgan Fuqarolar avtoulavlar yordamida ko'chiriladi.

FM shtabining mutasaadi xodimlari tomonidan evakuatsiya jarayonining tartibli ravishda amalga oshirilishi, joylashtirish rejasi, kimlar ma'sulligi, tartibni saqlash va boshqa barcha xizmatlarning normal faoliyat yuritishlarini nazorat qilishlari xamda vaqtincha evakuatsiya qilingan axoli uchun suv va oziq – ovqat maxsulotlari ta'minlanish jarayonlariga javob berishadi. Axoli evakuatsiya qilingandan so'ng, ular necha kun davomida shu erda bo'lishligi, ulrning ish bilan ta'minlanish xolati xamda olib borilaetgan xavfsizlik chora – tadbirlari tugrisidagi ma'lumotlarni o'z vaqtida etkazib turishlari zarur bo'ladi. Ayniqsa, OKK ishlatilgan taqdirda xavfsizlik qoidalariga o'ta jiddiy yondashishni talab etadi, chunki RM, ZM va BVlar bilan zararlangan xududlar aloxida ro'yxatga olingan bo'lishi kerak xamda u xududlarga axolining borishi mutlaqo taqiqlangan bo'lishi kerak. Bundan tashqari bu turdagi barcha xududlarda ma'lum ogoxlantiruvchi yozuvlar o'rnatilgan bo'lishi shart: «Inson xayoti uchun o'ta xavfli! Bu xududga o'tish qattiyman etiladi!»

#### IV. Chernobil AESidagi halokat va uning tafsifnovasi.

Ma'lumki, o'zidan nur tarqatish va odam organizmida «nurlanish» deb nomlanadigan kasallikni vujudga keltirishi mumkin bo'lgan radiatsion materiallar xalq xo'jaligining bir qator sohalarida turli maqsadlar uchun ishlatib kelinmoqda. Bularni saqlash, to'g'ri ishlata bilish va tashlab yuborish, qayta ishlash jarayonlarida texnika xavfsizligiga rioya etilmasa o'fir okibatlariga - atrof-muhitning radioaktiv zararlanishiga, odamlarning, mavjudotlarlarning halok bo'lishi va o'simliklarning yaroqsiz holga kelishiga olib keladi.

**Radiatsion xavfli inshoat** - bu muassasa bo'lib, unda sodir bo'lgan halokat tufayli ommaviy radiatsion zararlanish xolati vujudga kelishi mumkin.

**Radiatsion halokat** -sodir bo'lgan voqea bo'lib, uning natijasida radioaktiv mahsulotlar parchalanishi va nurlanish hosil bo'ladi. Radioaktivlik miqdori chegaralangan me'yordan oshmasligi va inson hayoti uchun xavfli vaziyatni vujudga keltirmasligi lozim.

Bu halokatlarning 3 turi ma'lum:

- **bir joyda** - bunda radiatsion xavfli inshoatda yol ko'yilgan nosozlik tufayli, radioaktiv xossaga ega bo'lgan moddalar shu inshoatdagi uskunalarda chegarasida bo'lib, tashkariga chikmagan;
- **mahalliy** - bunda radioaktiv xususiyatga ega bo'lgan moddalar miqdori yukori bo'lib, sanitar-himoya hududga tarkalishi mumkin va zarari yukori bo'ladi. Oz

miqdoriga kōra shu radiatsion xavfli inshoot uchun belgilangan me'yoriy miqdordan oshiq bōlib, radioaktivlashgan holatning ta'siri katta hisoblanadi;

- **umumiy** - radiatsion xavfli inshootda sodir bōlgan nosozlik tufayli, halokat katta hududga tarkalishi va odamlarda nurlanishga olib keladi.

Halokatlarda sodir bōlishi mumkin bōlgan radiatsion xavfli inshootlarning turlari kōp -atom stantsiyasi, yadro yoki fisis ishlab chiqaruvchi korxonalar, yadro reaktori bōlgan ilmiy-tekshirish institutlari va h.k.

Radiatsion xavfli inshootlardagi halokatlarning tavsiflanishi:

**I tur halokat** - birinchi xavfsizlik tōsifining nosoz holatga kelishi - issiqlik ajratuvchi elementlar kōbiklarining buzilishidir.

**II tur halokat** - birinchi va ikkinchi xavfsizlik tōsifining buzilishi, ya'ni reaktor kōbifining buzilishi tufayli radioaktiv moddalar tarkalishiga sharoit yaratilishiga aytiladi.

**III tur halokat** - uchchala xavfsizlik tōsifining buzilishi tufayli vujudga keladi. Birinchi va ikkinchi tōsiq buzilishi tufayli radioaktiv moddalar reaktorning himoya qobig'i yordamida tōsiladi, undan o'tgan moddalar tashkariga chiqib ketib tarkalishi mumkin.

Og'ir sharoit vujudga kelgan chog'da, issiqlik yoki yadro portlashi sodir bo'ladi.

ŌzR Fanlar Akademiyasining Yadro fizikasi instituti va radioaktiv chihindilar saqlanadigan joylar radioaktiv xavfli inshootlar (RXI) hisoblanadi.

ŌzR FA ning Yadro fizikasi instituti Toshkent viloyati Hibray tumani Ulug'bek shaharchasida. Uning atrofida 3 ta zona belgilangan:

- zararlanish ehtimoli bor zona (R q 1 km), aholisi 6 ming kishiga yaqin;

- sanitariya muhofazasi zonasi (P q 3 km), aholisi 14 ming kishiga yaqin;

- kuzatish zonasi (P q 15 km), aholisi 400 ming kishiga yaqin.

Chernobil', 1986 yil. Ana shu kamsuhum, mo'jazgina ukrain shaharchasi nomi keng tarhaldi. Falokatning dastlabki dahihalarida 30000 kishi hayot bilan vidolashdi. Radiatsiya asorati bugungacha yana 30 ming kishining olishiga olib keldi. Radioaktiv zarrachalar Ukrainaning 11 viloyatiga tarhangan.

**Kuyidagi 1 - jadvalda radiatsiyaning insonlarga ta'sir doirasi va xavflilik darajasi tugrisida ma'lumot keltirilgan**

1 - jadval

Nurlanish miqdori	Zararlanish belgilari
50 R	Zararlanish belgisi yo'h
100 R	Kōp marta nurlansa (10-30 kun) 10% odamlarda husish, darmonsizlanishi belgisi paydo bōladi

200 R	Nurlanish kuchaysa 1 turdagi nurlanish kuzatiladi
300 R	II turdagi nurlanish kuzatiladi

XX asrning eng katta xalokati sifatida 1986 yilning 26 aprelida Chernobill atom elektro stantsiyasi(AES)dagi portlash e'tirof etiladi. Bu potlashning asosiy sababi texnologik jaraenning qo'pol ravishdagi buzilishi hisoblanadi. Avariya oqibatlarini bartaraf etish uchun 900minga yaqin mutahassis va ishchi-xodimlar jalb qilingan. So'ngi 15 yil davomida avariya oqibatlarini bartaraf etishda qatnashgan fuqarolardan 60000 qa yaqini xaetdan ko'z yumishgan (10 yillik afgon urushida 15000 askar va zobitlar xalok bo'lishgan). 2001 yilning 20 yanvaridan boshlab Chernobill AESining ish faoliyati to'xtatilgan (xavfsizlik nuqtai nazardan). Bu jaraen jaxon xamjamiyatining taklifiga binoan amalga oshirilgan.

Chernobill xalokati tufayli quyidagi moddiy zararlar va talafotlar ko'rilgan:

1. Radioaktiv moddalarning tasir doirasining kamayish jarayoni yadroviy portlashga nisbatan ancha sekin so'nishi aniqlangan.
2. Insonlarga ta'sir etish jarayoni asosan nafas olish organlariga bug – gazli radioaktiv havoning kirishi va oziq – ovqat xamda suv bilan iste'mol qilinishida kuzatiladi. Bu xolatlarda (1,5-2 oy ) organizimga yod – 131 elementining 8 sutka davomida parchalanishi xisobiga zararlanadi.
3. Qishloq xo'jalik maydonlarining zararlanish xolati 30 km maydon –2 mln. ga teng ,o'lgan er maydonlari radioaktiv zararlangan va asosan tseziy va yod - 137 elementi bilan qishloq xo'jaligi ekinlari zararlangan va yaroqsiz xolatga keldi deb belgilangan.
4. Tabbiy o'simliklar qatorida sosna o'rmonlari yadroviy portlashga nisbatan 10 barobar ko'proq zarar ko'rgan. beryoza, dub va boshqa bargli daraxt navlari deyarli zarar ko'rmagan (ularning singdirish qobilyati juda kam bo'lganligi aniqlangan)
5. Daryolar va suv xavzalari tseziy va strontsiy izotoplari hisobiga zararlangan. Olib borilgan chora - tadbirlar hisobiga, yani 100 dan ortiq qurilgan filtrlovchi ximoya xavzalarining xisobiga 1986 yilning iyul oyidan 1987 mayigacha bo'lgan muddat davomida ularning ta'sir doirasi 20 barobarga kamaytirilgan

Olib borilgan chora - tadbirlar hamda yogingarchilik va qor ta'siri hisobiga bir yildan so'ng radiaktiv zararlanish darajasi 55 barobarga kamaytirilgan.

Chernobildagi AES halokati to'risidagi 1987 yildagi sud ma'lumotlariga ko'ra, AES da oddiy intizom qoidalariga rioya qilish, javobgarlikni sezish juda pasayib ketgan.

Stantsiya direktori halokatdan keyin ham radiatsion tekshirishni o'tkazmagan, o'tkazish uchun kerakli zamonaviy uskuna, moslamalar bo'lmagan, gazdan saqlash vositasi stantsiyada ishlovchi xodimlarda bo'lmagan, halokat to'g'risidagi ma'lumot oz vaqtida e'lon qilinmay 36 soat o'tgandan song e'lon hilingan.

Stantsiya xodimlari anih handay harakatlar hilishlari lozimligini bilmaganlar. 21 mln m<sup>3</sup> uskunalarning ustki yuzasi maxsus tozalashdan otkazilmagan. 500 ming m<sup>3</sup> er yuzasini tuprofi ko'chirilib ko'mib yuborilgan. 600 ta hishloklar zaharli radioaktiv moddalardan zararsizlantirilgan.

## V. Kuchli ta'sir etuvchi zaharli moddalar (KZM) ning tafsifnomasi

Республикамиз Президентининг 1998 йил «Ўзбекистон» нашриётида чоп этилган «Ўзбекистон буюк келажак сари» асарларида баён этилишича **«Экологик хавфсизлик, атроф-муҳит ва ҳудудни муҳофаза этиш кишилиқ жамиятининг бугуни ва эртаси учун долзарблиғи, жуда заурлиғи боис энг муҳим муаммолар жумласига кирди».**

Масаланинг нақадар долзарблиғи ҳукуратимиз томонидан чиқарилаётган ва фуқаролар муҳофазасига қаратилган қарорларида ҳам ўз исботини топмоқда. Ҳозирги кунда мутахассислар таҳлил қилиб аниқлаган маълумотларга кўра кимёвий хавфли иншоатларда бўладиган ҳалокатлар туфайли тез таъсир этувчи захарли моддаларни атроф-муҳитга тарқалишига бир қатор сабаблар мавжуд. Асосийлари қуйидагилар:

- корхонадаги техноген жиҳозлардаги носозликлар;
- узоқ муддат ишлатилган ускуна-жиҳозларнинг эскириши;
- моддаларни ишлаб чиқаришда, сақлашда, ташиб оборишда йўл қўйилган хатоликлар туфайли;
- портлаш, ёнғин содир бўлиши, ҳалокатлар туфайли;
- моддалар билан ишлашда, уларни сақлашдаги техника хавфсизлиғи қоидаларини бузулиши туфайли;
- четдан олиб келинган технологик жараён хавфсизлик талабларига тўлиқ жавоб бермайди;
- корхонада меҳнат интизоми паст, мутахассис ва ишчиларнинг малакаси етарли эмас;
- маҳсулот ишлаб чиқаришда мураккаб технологик жараён тизими қўлланади.

Айтиб ўтилгандан фарқ қилувчи айрим сабаблар туфайли ҳам техноген тусдаги фавқулодда вазият вужудга келиши мумкин.

Жумладан, Республика Вазирлар Маҳкамасининг 23.12.97 йилдаги № 558 қарори, 27 октябр 1998 йилда чиқарилган № 455 қарорида техноген тусдаги фавқулодда вазиятлардан -кимёвий ва радиацион хавфли иншоатларда содир бўлиши мумкин бўлган фавқулодда вазиятлар ҳақидаги тушунчалар изоҳлаб берилган.

Кимёвий ва радиацион хавфли иншоатлардаги ҳалокатлар (авариялар) деганда кучли таъсир қилувчи захарли моддалар(КТЗМ)нинг атроф-муҳитга

тарқалиши, радиоактив моддалардан фойдаланиш ва сақлаш тартибларига риоя қилмаслик туфайли фавқулодда вазият вужудга келиши тушунилади. Фавқулодда вазият натижасида захарли моддалар таъсирида одамлар, ҳайвонлар, ўсимликлар кўплаб шикастланади.

Кимёвий хавфли корхоналардаги ҳалокатларнинг тавсифланиши

И - портлаш туфайли содир бўлган ҳалокат, технологик жараён ишдан чиққан, муҳандислик қурилмалари бузилган, натижада батамом ёки қисман маҳсулот ишлаб чиқариш тўхтаб қолган. Катта миқдорда молиявий ёрдам тиклашга талаб этилади.

ИИ - ҳалокат натижасида асосий ёки ёрдамчи технологик қурилмалар ишдан чиққан, ишлаб чиқаришни йўлга қўйиш учун маълум миқдордаги ёрдам керак бўлади.

Ҳозирги кунда республикада кимёвий хавфли иншоатларнинг асосийлари «Ўзбеккимёсаноат» уюшмасига қарашли корхоналар бўлиб, улар Қўқон, Самарқанд, Бухоро, Навоий, Чирчиқ, Олмалик шаҳарларида жойлашган. Бу корхоналардан ташқари кимёвий захарли моддалар билан ишлайдиган бошқа корхоналар ҳам мавжуд - «Ўзгўштсент», «Ўзбексавдо», «Ўзқишлоқхўжалик» маҳсулотлари уюшмалари, Бекобод металлургия корхонаси, Миконд корхонаси, Тошкент лак-бўёқ, тўқимачилик корхоналари, Коммунал хўжалик вазирлиги иншоатлари (сувни тозалаш) ва бошқалар. Ҳаммаси бўлиб республика ҳудудида 200дан ошди кимёвий хавфли иншоатлар бор. Уларда ишлаб чиқариладиган ёки маҳсулот ишлаб чиқариш учун олиб келинадиган, сақланадиган суюқ, қаттиқ, газ ҳолатдаги инсон, ҳайвон соғлиғи учун зарарли, кучли таъсир кўрсатувчи моддалар тури кўп.

Буларга аниқ мисолларни қуйидаги жадваллардан кўриш мумкин.

Захарли моддалардан айримлари тўғрисида қуйидаги тафсилотни келтириш мумкин (2 - жадвал).

2 - жадвал

Кучли таъсир этувчи моддалар номи	Ўртача захарловчи миқдори, мг·мин/л	
	бошланғич	ўлимга олиб келувчи
Ацетонитрил	21,6	-
Фторли водород	4	7,5
Хлорли водород	2	200
Метиламин	4,8	-
Азот оксиди	0,002	1,5
Олтингугурт ангидриди	1,8	70
Концентранган хлор кислотаси	2	30
Олтингугуртли водород	16,1	30
Фтор	0,39	-
Уч хлорли фосфор	3	30

Хлорциан	0,75	-
Синил кислота	0,2	1,5

### **Кимёвий хавфли моддаларнинг кискá тафсилоти**

**Хлор** - одатдаги шароитда кўланса хиди бор, сарѓиш-яшил газ; ھаводан 2,5 баравар оѓир. 34<sup>0</sup>С ھароратда суюк ھолатга ўтади. Сувда яхши эрийди (+ 20<sup>0</sup>С ھароратда бир ھажм сувда икки ھажм хлор эрийди), органик эритувчиларда ھам яхши эрийди. Кучли оксидловчи модда; маъданлар билан, кўпчилик маъданмас моддалар ва органик моддалар билан ўзаро яхши таъсир этади. Бўѓувчи таъсири бор; ПТД - 0,6 мг/л·мин, ўлдирадиган дозаси - 6 мг/л·мин, ПДК - 0,5 мг/м<sup>3</sup>.

**Аммиак** - одатдаги шароитда ўткир нашатир спирт ھиди бор рангсиз газ, ھаводан енгил. 33<sup>0</sup>С ھароратда ёки юкори босимларда осонгина суюк ھолатга ўтади. Сувда яхши эрийди ва кислород муѓитида ёнади. Аммиак билан ھавонинг кўрук аралашмасида портлаш хусусияти бўлади (ھарорат 18<sup>0</sup>С бўлиб, ھаво таркибида 16-28% атрофида аммиак бўлса). Бўѓувчан ва нервотроп таъсир этади.

Аммиак газининг одамлар яшайдиган ھаводаги мумкин бўлган миќдори 0,04 мг/м<sup>3</sup>, энг кўпи билан 0,2 мг/м<sup>3</sup> га тенг. Агар газнинг миќдори 40-80 мг/м<sup>3</sup> бўлса, кўз ачишиб ёшланади, нафас олиш йўллари каттик ачишади.

Газнинг ўлимга олиб келиши мумкин бўлган миќдори 1500-2700 мг/м<sup>3</sup> га тенг. Газнинг сувдаги 10% эритмаси нашатир спирт деб номланади, 18-20% эритмаси эса аммиакли сув деб айтилади.

Суюк аммиак гази саноат миќёсидаги совутгичларда, совутгич модда сифатида ишлатилади.

Аммиак газни саќлаш ва маълум масофага ташиб обориш учун сиќилган ھолда 6-18 кгс/см<sup>3</sup> босимга эга ھолда металл идишларда олиб борилади.

**Хлор** нафас олиш йўллари кичиштиради, ўпкани шиширади, юкори даражада куюќлашгани эса ўлдиради. Захарланганлик белгилари: конъюнктивит (кўз жилдининг, шиллик пардасининг яллиѓланиши), танглай ва томоќнинг кизариши, бронхит, нафас кисиши, овоз бўѓилиши, кўз ёшланиши, азоб берадиган кўрук йўтал, шилимшиќ ва кон аралаш балѓам ажралиши, бадан кўкариши, хушдан кетиш. Терига таъсир килганда: кизарик, керикиш, экзема.

**Аммиак** нафас олиш йўллари кичиштиради, мия тўќимаси фаолиятига таъсир кўрсатади, кон куюлишини бузади, хотирани пасайтиради, кўз кўришига таъсири бор. Кўп миќдорда таъсир этса одам вафот этади.

**Кимёвий муѓофаза** - бу КТЗМ (кучли таъсирчан захарли моддалар)нинг (захарловчи моддаларнинг) аѓолига, фуќаро муѓофазаси (ФМ) кучларига ва халќ хўжалиги иншоатларига зарарли таъсири олдини олишга ёки уни

имкони бор даражада камайтиришга қаратилган тадбирлар комплекси (мажмуи).

Кимёвий муҳофазанинг энг асосий вазифаси кимёвий хавф объектлари (КХО)даги ҳалокатлар билан боғлиқ фавқулодда вазиятлар олдини олишдан иборат.

Кимёвий хавфга биноан ҳамма маъмурий-ҳудудий бирликлар (МТБ) 3 та хавфлилик даражасига бўлинади:

**Авария-ҳалокат** - маҳсулот тайёрлашда ишлатиладиган машиналар, жиҳозлар, технологик тизимдаги ускуналар мажмуасидаги носозлик, электр билан таъминлашдаги носозлик, бинолар, қурилмадаги носозликлар туфайли вужудга келадиган воқеага айтилади.

Транспорт турларининг ўзаро тўқнашуви, корхонадаги технологик носозликлар, моддаларни сақлашда йўл қўйилган хатоликлар туфайли содир бўладиган ҳалокатлар натижасида тез таъсир этувчи захарли моддалар атроф-муҳитга тарқалиши мумкин.

**Катастрофа-ҳалокат** бўлиб, олдингисидан фарқли ҳолда ҳалокат камрови кенгроқ ва одамлар ҳалок бўлишига олиб келган воқеага айтилади.

Поездлар ўзаро тўқнашиши, самолет ҳалокати, саноат корхонасида содир бўлган ҳалокатлар туфайли атроф-муҳитнинг ёмонлашуви, инсонлар қурбони, талофат даражасининг ортиб бориши ҳаммаси бу турдаги ҳалокат турига хос хусусиятдир.

Мисол тариқасида айрим фавқулодда вазиятларни келтириш мумкин: Ҳиндистон, Бхапал, 1984 йил.

Американинг «Юнион Карбайт» компаниясига қарашли кимё заводида газ қувурларидан 40 тонна ўткир захарловчи модданинг ташқи муҳитга оқиши оқибатида улкан фалокат рўй берди. 2000 кишининг ҳаётига зомин бўлган мана шу ҳодиса туфайли 200 минг Ҳиндистон фуқароси захарланиб, саломатлигига жиддий зиён етди.

Саноат чиқиндилари, кимёвий корхоналарнинг иш фаолияти, ядро синовлари, космик парвозлар табиат мувозанатига жиддий таҳдид сола бошлади.

Халқимиз томонидан қадимдан айтиб келинадиган «Ўт балосидан, сув балосидан, бемаҳал фалокатдан, чорасиз кулфатдан асра» деган нақлнинг бугунда ҳам долзарб бўлиб қолаётганлиги, биз ҳануз фавқулодда ҳодисалар таҳликасида яшаётганимиздир. Қутилмаган бир пайтда ҳудуднинг захарланиши, портлаш, ер силкиниши, ёнғин чиқиши, сел, ер кўчиши ва бошқа тасодифий ҳодисалар рўй бериши вайронагарчиликка, минглаб инсонларнинг қурбон бўлишига сабаб бўлиши мумкин.

Шунинг учун улардан муҳофаза тадбирларини билиш ва уларни қўллаш энг муҳим ва долзарб масала ҳисобланади.

**Ерда ҳаётнинг пайдо бўлиши, ҳайвонот ва наботат олами, унинг барқарорлиги табиий мезонлар мувозанатига боғлиқ. Бизнинг ана шу**



мувозанатни бузишга асло ҳаққимиз йўқ, зотан, боболаримиздан мерос бўлиб қолган бу дунёни келажак авлодга бекаму - кўст етказишдек олий инсоний вазифа ҳар биримизга тегишли. Шунинг учун она табиатни асраш, уни эъзозлаш ва унга нисбатан яхши муносабатда бўлиш ҳар биримизнинг муқаддас бурчимиз ҳисобланади.

Илова

1998 йилда O'z.Rda содир этилган фавқулодда вазиятлар (ФВВгидан олинган маълумотларга кўра)

Санас и	Вилоят	Шаҳар	ФВ тури	ФВ келиб чиқиш сабаби	Тало-фат кўрган	Ўлган
30.01	Тошкент	Чирчиқ	кислота тўкилиши	кимёвий корхона	0	0
07.02.	Тошкент	Чирчиқ	олтингугурт кислотаси оқиши	кимёвий корхона	0	0
08.08	Сирдарё	Хавост	аммиак учиб чиқиши	Чирчиқ кимёвий корхонаси	0	0
24.09	Наманган	Наманган	аммиак учиб чиқиши	сут корхонаси	0	0
09.08	Навоий	Навоий	аммиак учиб чиқиши	аммиак сақлаш идишлари (цистерна)	0	0
08.02	Фарғона	-	газолин билан захарланиш		1	3
25.03	Тошкент	Истикбол	захарланиш		8	0
13.05	Наманган	Наманган	КТЗМ билан захарланиш		3	3
08.08	-«-	Обод	захарланиш		2	1
13.10.	Бухоро	Бухоро	захарланиш		1	2
10.12	Самарқанд	Кўктош	СО <sup>2</sup> билан захарланиш	турар жой уйи	0	3
13.12.	Тошкент	Чирчиқ	захарланиш	аёллар	2	0
06.10	Тошкент	Геофизика	Б4 ракета портлаши	Б4 ракета	0	5

					<b>17</b>	<b>15</b>
--	--	--	--	--	-----------	-----------

### Mavzu bo'yicha nazorat savollari

1. FVlarning turlari va ularning kelib chikish sabablarigapirib bering.
2. Tabiiy ofatlarning turlari va tafsifnomasi gapiring
3. Chernobil AESdagi xalokat va uning atrof muxitga yetkazgan salbiy oqibatlarini nimalardan iborat bo'ldi.
4. FM si shtabining axolini FV laridan oqoxlantirish jarayoni qaysi usullarda avalga oshiriladi.
5. KTZM larning tafsifnomasi va ulardan muhofazalanish qanday amalga oshiriladi .

### **4 – Ma'ruza**

Mavzu: Axolini favqulodda vaziyatlardan muxofazalash

**Vakt: 2 soat**

Ma'ruza maqsadi: Talabalarga tinchlik va urush vaqtida turli kurinishdagi favqulodda vaziyatlardan muhofazalanishga oid bo'lgan muhofazalanish vositalarning turlari va ulardan unumli foydalanish usullarini o'rgatishga qaratilgan.

Kirgazmali qurollar: Rasmlar, plakatlar, devoriy kirgazmalar, diafil'm va jurnallar.

Reja:

1. Fuqoro muxofazasi signallarining berilishi.
2. Shaxsiy muxofazalanish vosita(ShMV)larining turlari va ularga kuyiladigan asosiy talablar. AI – 2 va undan foydalanish
3. Jamoani muxofazalash vosita(JMV)larining klassifikatsiyasi xamda ularga kuyiladigan talablar.

Mavzu bo'yicha tayanch tushunchalar

1. Xavo trevogasi
2. Radiatsiya xavfi
3. Himiya trevogasi
4. Respirator, protivogaz va boshqa ShMV lar hamda AI -2
5. JMVlari, turlari

I. Fuqoro muxofazasi signallarining berilishi.

Fuqoro muxofazasining shtabi tomonidan bajariladigan ishlar. «Xavo trevogasi» signali berilishi bilan: toza yashaydigan joylarni, iquv sinflarini, ish joylarni tark etib yaqin joydagi er osti ximoya qurilmalariga, radiatsiyaga qarshi ximoya vositalariga yashirinish kerak.

«Xavo trevogasi tamom» signali berilishi bilan komendantning ruxsati bilan xamma ximoya kirilmalaridan chiqib iz joylariga qayotishi mumkin.

«Radiatsiya xavfi» signal berilganda: respirator kiyish yoki changa qarshi niqobni kiyish, u xam bilmasa paxta va dokadan tayyorlangan bog'lamdan yoki gazga qarshi vositadan, protivogazdan foydalanish mukin: oldindan tayyorlab qiyilgan oziq-ovqat zaxirasini, kerakli xujatlarni, shuningdek birinchi navbatda

kerak biladigan buyumlarni olib, radiatsiyaga qarshi yashirinadigan joyga er osti ximoya kurilmalariga yashirinish kerak.

«Ўимиya trevogasi» signali berilganda tezda gazga qarshi vositalarni, protivogazni xamda ximoya kiyimlarini kiyib, ximoya qurilmalariga yashirinish kerak.

Ахолини турли куринишдаги ФВ лардан мухофазалаш буйича ытказиладиган барча чора - тадбирлар орасида унинг дастлабки бос=ичи сифатида ахолинининг барча катламларини уз вактида огохлантириш ва =анчалик тезкорлик билан амалга оширилишига эришилса, у шу даражада кыпро= фойда беради. Бу амалиётни ФВнинг махаллий булинмалари ва улар ихтиерида булган барча ташкилотлар таркибидаги ФМ штабларининг мутасади ходимлари томонидан маълум белгиланган режалари асосида амалга оширилади.

Огохлантириш жараёни радио, телекырсатувлар ва штаб таркибига бириктирилган транспорт воситаларида овоз кучайтиргичлар ёрдамида ёки ишлаб чи=ариш корхоналарида берадиган сигналлар ор=али амалга оширилади.

Сиреналар овози, корхоналардаги сигналлар, транспорт воситалари ёрдамида =уйидаги огохлантирувчи маълумотлар берилади: «ХАММАНИНГ ДИ==АТИГА !!! Бу маълумотни эшитувчилари ди==атига айтилганда =уйидагилар таъкидланади: зудлик билан радио ва телекырсатувлари ор=али ФМ нинг хабарларини эшитинг ва кырсятмаларига риоя =илинг!

Агар халокат химиявий хабарли кархоналарда келган былса, у холда ахолига эшиттириладиган маълумот мазмуни =уйидагича былиши мумкин: Ди==ат !!! ФМ нинг ШТАБИ ГАПИРАЯПТИ! ФУҚАРОЛАР! ГЫШТ КОМБИНАТИДАГИ ФАЛОКАТ ТУФАЙЛИ КТЗМ – АММИАК нинг ТЫКИЛИШИ ХИСОБИГА зарарланган хаво о=ими ахоли исти=омат =илаётган манзилнинг шар=ий (жанубий ёки тарафта)томонига тар=алмо=да. Шунинг учун шу йыналишдаги куча ва махаллаларрда яшаётган ахолининг кучаларга чи=маслиги, уй ва хоналардаги барча тир=ишларни =ышимча зичловчи материаллар билан яхшилаб беркитилиш зарурлиги у=тириб ытилади.

Ыта хавфли кычаларда яшаётган ахолига дархол зудлик билан =аерга =ычиш кераклиги ва =ышниларга хам айтиш зарурлигини эшиттиради. Кычиб борганлан сынг ФМ штабининг кырсятмаларига риоя =илиш кераклиги таъкидлаб ытилади.

Ер силкинишининг эхтимоли юзага келадиган былса, у холда ахолига =уйидагича мурожаат этилади: «Ди==ат !!! ФМ нинг штаби гапиради! Ер силкинишининг юзага келиш эхтимоли туфайли =уйидаги эхтиёт чораларни кыринглар: газ, сув, электр токени, учо\даги оловни ычиринг». Олинган маълумотн =ышниларга етказинг, ызингиз билан керакли

Ҳийимлар хужжатлар, ози= ов=атлар, сув олиб кычага чи=инглар, =ариялар ва касалларга ёрдам кырсатинг, ҳамда иморат ва электрузатгич (сим)лардан узо=да былиш кераклиги айтиб ытилади.

Агар ер силкинишнинг биринчи тебранишида уйда былснгиз, у холда дархол дераза ёки эшик олдида туришни интилинг. Тартиб са=лашга ва вахима =илмасликка ча=ирамиз. ФМ штабнинг маълумотларига эътибор билан ахамият беринг.

Агарда душман томонидан хужум хавфи келадиган былса, мащаллий хокимият ва ФВларнинг жойлардаги штаби томонидан чиқарилган фармойиш, эълон ва ахолининг хатти-харакатига оид йул –йурик ва коидаларга тулик амал килиниши суралади. Шу ва=тдан бошлаб радио ва телекырсатувлар доимо =ыйилган былиши керак щамда барча сунги янгиликлардан хабардор булиб туришлигига эътибор каратилади.

Мабода душман томонидан хаво хужуми хавфи юзага келса «Хаво тревогаси!» деган сигнал берилади. Бундан олдин: «Ди==ат щамма учун!» - деган сигнал берилади, сынгра радио-телекырсатувлар ва эълонлар еки мурожат тарикасида у еки бу турдаги ФВлар тугрисида маълумотлар берилади. Маслан: Ди==ат! Ди==ат! Диккат! ФМ нинг штабидан гапираяпмиз. Фу=оролар! Ҳаво тревогаси! Шу муносабат билан свет, газ, сув ва оловларни ычириглар! Шахсий мухофазаланиш воситалари, шахсий хужжатлар, сув, ози=-ов=ат захиралари ва иссик кийимларни олинглар. Ёшниларни огохлантиринг ва =ариялар щамда касалларга ёрдамлашинг ҳамда барчанинг тулланиши зарур булган манзил курсатиб ытилади.

Агар ФВлар тури сифатида табиий офатлар урнига оммавий киргин курол (ОКК)лари еки кучли захарловчи моддаларнинг кулланилиш хавфи юзага келадиган булса, у холда ахолига куйидагича мурожат килинади: «Хамманинг ди==атига!» радиоактив, кимевий ва бактериологик воситаларнинг кулланилиш хавфи борлиги туфайли барча фукаролар маълум тулланиш пунктига шу вақтга (соати айтилади) йигилишлари суралади ҳамда уларни хавфсиз жойларга кучириш кераклиги тугрисида маълумотлар ва кандай амалларни бажарилари лозимлиги курсатиб утилади.

Ахолини хавфсиз жойларга кучириш, жойлаштириш ва иш билан таъминлаш вазифалари ФМ штабининг шу соха буйича муовини томонидан олдиндан ишлаб чиқилган режа асосида амалга оширилади. Ахоли ва маълум объектлардаги ишчи – ходимларни хавфсиз жойларга кучириш жараени транспорт воситалари билан таъминланганлиги еки таъминланмаганлигига асосан пиеда еки автоуловларда амалга оширилади. Агар транспорт воситалари билан таъминланиш холати етарли даражада булмаса, у холда аеллар ва болалар ҳамда кариялар, касаллар ҳамда уларга тенглаштирилган фукаролар автоуловлар ердамида кучирилади.

ФМ штабининг мутасаади ходимлари томонидан эвакуация жараенининг тартибли равишда амалга оширилиши, жойлаштириш режаси,

кимлар маъсуллиги, тартибни сақлаш ва бошка барча хизматларнинг нормал фаолият юритишларини назорат қилишлари ҳамда вақтинча эвакуация қилинган аҳоли учун сув ва озик – оғдат маҳсулотлари таъминланиш жараенларига жавоб беришади. Аҳоли эвакуация қилингандан сунг, улар неча кун давомида шу ерда бўлишлиги, улрнинг иш билан таъминланиш холати ҳамда олиб борилаётган хавфсизлик чора – тадбирлари тугрисидаги маълумотларни уз вақтида етказиб туришлари зарур булади. Айниқса, ОКК ишлатилган такдирда хавфсизлик коидаларига ута жиддий ендашишни талаб этади, чунки РМ, ЗМ ва БВлар билан зарарланган худудлар алохида руйхатга олинган бўлиши керак ҳамда у худудларга аҳолининг бориши мутлако тақиқланган бўлиши керак. Бундан ташқари бу турдаги барча худудларда маълум огохлантирувчи езувлвр урнатилган бўлиши шарт: «Инсон хаети учун ута хавфли! Бу худудга утиш каттиян ман этилади!»

II. Shaxsiy muxofazalanish vosita(ShMV)larining turlari va ularga kuyiladigan asosiy talablar. AI – 2 va undan foydalanish

Doka – paxta bog'lamini tayyorlash va undan foydalanish.

Doka – paxta bog'lamini tayyorlash uchun: kengligi 40 sm, uzunligi 80 sm. bilgan doka bulagi olinadi, dokani stolga tekkis qilib yozib irtasiga paxtani bir tekista, qalinligi 1-2 sm, eni 20 sm., uzunligi 30 sm. qilib yoziladi, chetlarini qayirib paxtaning ustidan bekitiladi. Dokani uzunligi biyicha ikki tomoni 25-30sm. qaychi bilan irtasidan uzunasiga qirqiladi; tayyor bilgan bog'lamni shunday bog'lash kerakki, u chekagini pastdan , og'zini, burnini kizgacha tiliq bekitsin qirqilgan uchlarining pastgisini tepaga, yuqorgisini ensaga itkazib bog'lanadi. Agar bog'lam yanoq va burun soxasini yaxshi zich bekitmasa ochiq qolgan joylariga paxta tiqib qiyiladi, kizni ximoya qilish uchun changa qarshi kiz oynak takiladi.

Respirator – 2 ni tanlab olish uchun yuzning balandligi ikki qosh irtasining pastki nuqtasidan chakagning pastki nuqtasigacha bilgan musofa ilchanadi.

Yuzning balandligi 109 mm. gacha bilganda 1 razmer; 119 mm. gacha bilganda 2 razmer; 119 mm.dan yuqori bilganda 3 razmer respirator ishlatiladi.

Respirator - R2 kiyish uchun:

- bosh kiyimni olish kerak.
- Respiratorni xaltasidan oli uning yarim niqobini shunday kiyish kerakki chekag bilan burun uning ichiga joylashsin, tasmalarining biri tepa soxasiga, ikkinchisi ensa soxasiga itkaziladi.
- Yarim niqobining burun soxasidagi qisqichi qisib qiyiladi:
- Bosh kiyimni kiyib xaltaning og'zi bekitiladi.

Respirator R-2 dan foydalanganda:

- vaqti-vaqti bilan yarim niqobning yuzga zich yopishib turgani tekshirish kerak;
- namlik ko'p ajralganda respiratorni 1-2 minutga olib faqat radiatsiya bilan saqlanish uchun ishlatganda, yarim niqob ichiga tiplangan namlikni tikib ichki yuzasini artib respiratorni kiyib olish kerak;
- respiratorni ishlatib bilgandan keyin, uni yaxshilab qoqib changlardan tozalab ichini nam tampon bilan artib mexanik dezaktivatsiyadan itkazish kerak.

GP – 5 protivogazni taklash va undan foydalanish.

Buning uchun niqob tanlash:

- razmeri mos niqob (shlem-mask) tanlab olish kerak, buning uchun santimetr lentasi bilan tepa soxasi, quloq uch chakagning pastki nuqtasi orqali itgan bosh aylanasi ilchanadi.

Agar bosh aylanasi 63 sm. gacha bilsa – 0 razmer 63,5 sm dan 65,5 sm. gacha bilsa – 1 razmer. 66 sm. dan 68 sm gacha bilsa – 2 razmer. 68,5 sm. dan – 70,5 sm gacha bilsa – 3 razmer. 71 sm dan yuqori bilsa – 4 razmer. niqob (shlem-mask) tanlab olish kerak. Niqobi (shlem-maskani) dezinfektsiya qilish maqsadida spirt yoki 2 % li formalin bilan artish kerak;

- Fil'trovchi qutini niqobga (shlem-maskaga) ulab tishqi tekshiruvdan itkazish bilan birga undan foydalanishda yuz qismini zich turishi sham tekshirib kirilishi kerak, buning uchun razmeri mos niqobni (shlem-maskani) boshga kiyib xaltadan fil'trovchi qutini tubidagi teshikni bekitgichi bilan bekitib yoki qil bilan bekitib chuqur nafas olganda yuz qismidan xavo kirs protivogaz yaroqsiz deb xisoblanadi. Bu xolda protivogazni tekshirib kamchiligini kuzatish boshqasiga almashtirish kerak;

- Protivogazni xaltaga joylashtirish uchun niqobini (shlem-maskani) qilga olib uzinasiga bukib kiz oynasining birinchisini, keyin kundalangicha bukib ikkinchisini bekitib xaltaga solib qiyiladi.

Protivogazni yurish xolatiga keltirib qiyish kerak:

- Ichida protivogaz bilgan xaltani chap biqin soxasida biladigan qilga ing elka orqali osib olinadi.

- Protivogaz xaltasi tasmaining uzun - qisqaligin izgartirib xaltaning yuqori qirrasini bel tasma soxasiga tig'ri kelishi ta'minlanadi;

- Xalta og'zini ochib protivogazni qilga olib oynalarining tozaligin, xavo klapanlarining xolati tekshirilib qiyiladi. Oynalari kirlangan bilsa artiladi, terlamaydigan plyonkalari xirralashgan bilsa, yangilari bilan almashtiriladi yoki maxsus qalam bilan oynalariga surkaladi:

- Protivogaz xaltasiga joylashtirilib, og'zi bekitiladi:

- Yurganda qilga xalaqt bermasligi uchun protivogaz oz darajada orqaga surib qiyiladi.

Protivogaz tayyor xolatga itkazganda:

- sumka og'zi ochib qiyiladi:

- protivogazni tasma yordamida tanaga maxkamla qiyiladi.

Protivogazni xarbiy xolatga itkazganda:

«Gazlar» komandasi berilganida yoki «Ximiyaviy trevoga» signali xabar qilinganda:

- nafas olishdan tixtab, kizni bekitib qildagi buyumlarni erga qiyib bosh kiyimini olish kerak;
- protivogazni xaltasidan olib, niqobidagi (shlem-maskasidagi) yig'onlashgan joyidan bosh barmoq tashqi tomonda, qolganlari ichki tomonda bilgan xolda ushlanadi;
- niqobning (shlem-maskaning) pastki qismini chakkaga qiyib keskin xarakat bilan uni yuqoriga va orqaga tortib boshga shunday kiyish kerakki, burmalar xosil bilmasin, kiz oynagi kizga tig'ri kelsin;
- qiyshaygan joylarni tig'rilab, burmalarini tekislab, tiliq nafas chiqariladi, kiz ochiladi va nafas olish davom etiladi;
- bosh kiyim kiyiladi, erdagi buyumlarni qilga olib, yilga olib, yilga ravona biladi.

Yotgan xolatda protivogazni kiyish uchun:

- nafas olishdan tixtab, kizni yumib, bosh kiyimni olish kerak;
- xaltadan protivogazni olib, ing tomonga yoki boshga qiyi bilgan xolatda yotib protivogazni kiyish kerak;
- nafasni chiqarib, kizni ochib nafas olishni davom etib, bosh kiyimni kiyish kerak;
- «Protivogazni eching» komandasi bilganda:
- chap qil bilan bosh kiyimni kitarib, ing qil bilan protivogazning klapanli qutisidan ushlab, uni oz darajada pastga tortiladi, keyin oldinga va yuqoriga kitarish yili bilan niqob (shlem-maskani) echiladi.
- Bosh kiyimini kiyib, niqobni (shlem-maskani) buklab xaltasiga solib qiyiladi.

Bolalar protivogazini tanlash va bolalarga kiyg'izish.

Biryarim yoshdan etti yoshgacha bilgan bolalarda nafas olish organlarini, kizni va yuzni ximoya qilish uchun filtrlovchi bolalar protivogazni qillaniladi DP-6m. Etti yoshdan in etti yoshgacha bilgan bolalarni ximoya qilish uchun fil'trlovchi bolalar protivogazi DP-6 qillaniladi.

DP-6 m va DP-6 protivogazlarining ulchamlari:

Ulchamlar: Yuzning balandligi (milliemtr) shisobida	U l c h a m l a r			
	1	2	3	4
	77mm gacha	77-85mm	85-92mm	92-99 mm

Bolalarda va yaradorlarga protivogaz kiyg'azish:



- sharoitga qarab bolalarni yoki yaradorlarni yotqizish yoki itkazish kerak;
- protivogazni kiyg'azuvchi yaradorning bosh tomoniga chikkalab, uning boshini tizzasiga qiyadi;
- ikki qili bilan niqobni (shlem-maskaning)chakag qismidan shunday ushlab kerakki bosh barmoq tashqi tomonda qolganlari ichki tomonda bilsin. Avvaliga niqob (shlem-maskan)bolaning yoki yaradorning chakagi keyish bosh qismiga qiyg'aziladi.
- Bolaga yoki yaradorga bosh kiyimini kiyg'azib protivogaz xaltasini tanasiga bog'lab qiyiladi

PROTIVOGAZlarda uchraydigan nuqsonlar va ularni bartaraf qilish usullari,.

Xavo zararlangan sharoitda protivogazning butunligi buzilgan bilsa yangisini olguncha:

- niqobning (shlem-maskaning)uncha katta bilmagan joyi yirtilgan bilsa barmoq bilan yaxshilab qisish yoki kaft bilan yirtilgan joyni bekitish kerak;
- niqobning (shlem-maskaning)katta joyi yirtilsa, kiz oynasi sinsa, nafas olish klapani ishdan chiqsa;

a) nafas olish tixtatib, kizni yumib niqobni (shlem-maskani) ochish kerak;

b) tezda protivogaz qutisini niqobdan (shlem-maskadan)ajratib uning og'ziga olib burunni barmoqlar bilan bekitib fil'trl quti orqali og'iz bilan nafas olish va kizni ochmaslik kerak;

- protivogaz qutisi teshilib butunligi buzilganda uning teshik joyini loy, tuproq yoki nonning yumshoq qismi bilan suvlab quyiladi.

Butunligi buzilgan protivogazni butuni bilan almashtirish uchun:

- teiz almashtirish uchun butun protivogazni tayyorlab bosh kiyimini olish.
- Nafas olishdan tixtab, kizni yumib butunligi buzilgan protivogazni echish;
- Butun protivogazni kiyish, nafasni chiqarish, kizni ochish, nafas olishni tiklash, bosh kiyimni kiyish kerak biladi. Ishdan chiqqan protivogaz yangi olib kelingan protivogaz sumkasiga joylashtiriladi.

Uyda va ishda kiyiladigan kiyimlarni RM, ZM va BV dan ximoya qilish uchun tayyorlash.

RM, ZM va BV dan ximoya kilish uchun tabelga kiruvchi maxsus kiyimlardan tashqari rezina ixshash materiallardan, xlorvinildan yoki poletilendan tayyorlangan plash-nakitkalar, draddan, teridan tayyorlangan pal'tolar, paxtalik qalin kiyimlar, rezina etiklar, kalishlar, kalishli etiklar, brezen rezina va teridan tayyorlangan qilqoplar ishlatilishi mumkin. Kiyimlarning xamma tugmalari itkaziladi, iplari, tasmalari bilsa bog'lanadi yoqasi kitariladigan bilsa sharf bilan bog'lanadi, biyin va boshning ochiq joylari kapyushon bilan bekitiladi.

RM, ZM va BVdan ishonarliroq ximoya qilish uchun ximoya kiyimlarini komplektga qattiq gazmoldan tayyorlangan va sovun moyli emul'siyada ishlatgan kombinezion, kapyushon, paypoq qilqop va kirkak tisqich kiradi.2,5 litr sovunmoyli emul'siyasini tayyorlash uchun 250/300 gramm sovunni maydalab 2litr issiq suvda eritiladi. Sovun suvda tiliq erigach, issiq sovunli eritmaga 0,5 litr

mineral yoki isimlik moyi qishib 7 minut davomida aralashtiriladi. Tiliq turgan sovun-moy emul'siyasi shosil bilishi uchun aralashtirish bilan birga eritma temperaturasi 60-70<sup>0</sup> S etguncha isitiladi. Eritmani tiliq komplektini sig'dira oladigan emllangan yoki alyumin idishda tayyorlanadi. Kiyimlar eritmani shilib bilgach ularni siqib ochiq shavoga yozib quritiladi.

Tabeldagi shimoya vositalaridan foydalanish va ularda ish rejimi. Umumxarbiy ximoya komplektiga: plash (biyi balandligi 165 sm gacha bilganda 1-rezmer, 166-170 sm 2- 171-175 sm 3-nchi 176-180 sm 4chi 181 sm va undan yuqorilar uchun 5-chi razmer, paypoq poyafzal razmeri 24-28 bilganda 1-chi razmer, 29/30 bilganda 2-chi 31 va undan yuqorilar uchun 3- razmer).

Fuqoro muxofazasi biyicha «Gazlar», signal xabari bilishi bilan shimoya komplekti kiyib olinadi.

Ximoya plashdan foydalanishning uchta varianti bor:

- a) protivogazni kiyish; plash bog'langan tasmani tortib yoki, plashni elkaga tashlash; kamyushonni boshga kiyish va tezda itirib yoki erga yotib xamma kiyimlarini zararlanmasligi uchun plash bilan bekitish kerak;
- b) protivogazni kiyish, shimoya paypoqlarini, podshlemnikni, qilqopni plashni kiyish, plash englaridagi tasmalarni bog'lash kerak;
- v) protivogazni sumkasi bilan va bosh kiyimni echib erga kiyish; ximoya paypoqg'ini kiyish, plashni kiyish, plashning chap etagi bilan, chap oyoqni, ing etagi bilan, ing oyoqni urab bog'lash, plashning ustidan protivogazni kiyib uni jangovar xolatga keltirish, podshlemnikni va bosh kiyimni kiyish, kapyushonni boshga kiyish, plashning tasmalarini itkazish va nishoyat qilqopni kiyish kerak biladi (bu variant zararlanmagan maydonda qillaniladi).

Agar kombinezon zararlangan xavoli sharoitda kiyilgan bilsa protivogaz jenglvar xolatda bilsa, uning sumkasi echib qiyiladi, kombinezon echilgandan keyin sumka yana elkaga osib olinadi.

Komplekt «Ximoya komplekti echilsin»degan komanda bilishi bilan echiladi. Shaxsiy sostavning ishchanligin yaxshi saqlash uchun organizmni tashqji muxitdan tiliq ajratiuvchi ximoya kiyimlarini:

- Xavo xarorati G 156<sup>0</sup>S va undan yuqori bilganda ichki kiyimlar ustidan:
- 06 S dan G 156 S gacha bilganda yozgi kiyimlar ustidan:
- 06-10 6 S gacha bilganda qishgi kiyimlar ustidan:
- minus 10 6 S dan past bilganda paxtalik kiyimlar ustidan kiyish kerak.

Ajratiuvchi kiyimlarda organizm qizib ketmasligi uchun ish vaqtining quymdagi muddatlari belgilangan:

30 <sup>6</sup> S va undan yuqori	15-20 minut
25 dan 29 <sup>6</sup> S gacha	25-35 minut
20 <sup>6</sup> dan 24 <sup>6</sup> S gacha	40-60 minut
15 <sup>6</sup> dan 19 <sup>6</sup> S gacha	1,5-2 soat
15 <sup>6</sup> S dan past	3 soatdan oshiq

Soyada, bulutli va shamolli ob-xavoda ximoya kiyimlarida ishdan muddatni 1,5-2 barobar oshirish mumkin.

Individual apteka AI-2 ichidagi vositalarini qillash.

AI-2 preparatlari odam organizmiga radiaktiv nurlarning xamda ximyaviy va bakteriologik vositalarning ta'sirini oladi.

Ular shu yisinda qillaniladi:

- sinishlarda, yaralanganda va kuyganda 1-nomerli uyadan ichida og'riqsizlantiruvchi (premedol) preparati bilgan shprints-tyubikni olib son yoki dumba soxasiga yuboriladi;

- «Ximiya trevogasi» signali bilishi bilan 2-nomerli uyadan qizil idishdagi bitti taren tabletkasidan ichib olish kerak. Agar foefarorganik zaxarli moddalar (ZM) bilan zaxarlanish belgilari zirayadigan bilsa taren tabletkasidan yana bittasini ichmoq darkor.

- Radiaktiv nurlanish natijasida oshqozon-chiak faoliyati buzilganda 8-nomerli uyadan 1 yana sul'fadimetaksiv olib xammasini bir marta ichish va keyingi ikki sutkada yana 3-4 tabletkadan ichish kerak.

- Radiaktiv nurlanish xafvi tug'ilganida 30-40 minut ichida suv bilan 6 dona tsistamin tabletkasidan ichish kerak. Nurlanishning yangi xavfi paydo bilsa 4-6 soat itkazib yana 6 dona tabletkadan ichish kerak. Tsistamin birinchi nomerli radioximiya vositasi pushti rangli ikkita idishda 4-nomerli uyada joylashgan.

- Ovqat irnida Rv bilan zararlangan sut ishlatilganiga gumon bilsa 7 – 10 sutka davomida 6-uyada joylashgan 2 nomerli radioximoya vositasi bilib xisoblangan kaliyli yod preparatidan 1-donadan ichiladi;

- Nurlanish riy bergan zaxoti xamda kalla shkastlanishidan kingil aynish belgisi paydo bilishi bilan 7-uyada rang idishda joylashgan kusishga qarshi vosita-etaperazin tabletkasidan bir dona ichib olish kerak;

- Kerak bilgan xolda radioximoya vositalarini ichish takrorlanishi tavsiya qilinadi;

- 8 yoshgacha bilgan bolalarga AI-2 preparatlari (2-nomerli radioximoya vositalaridan boshqalari)0,25 tabletkadan, 8 yoshdan 15 yoshgacha bilgan bolalarga yarim tabletkadan 2-nomerli radioximoya vositalari tiliq xajmida beriladi.

### III. Jamoani muxofazalash vosita(JMV)larining klassifikatsiyasi xamda ularga kuyiladigan talablar.

Jamoani muhofazalash vositalari деганда ахоли ва турли ташкилотларнинг шахсий таркибларини ОQQ ларинг зарба тулкини, ёругликнинг нурланиши, радиоактив зарарланиш, кимёвий ЗМлар ва бактериологик воситалар таъсиридан тулик мухофазалашга каратилган ер ости махсус бекиниш иншоотлари урганилади.

Ubejishadan foydalanish, sanitariya gigiena normativlariga rioya qilishni nazorat qilish.

Ubejishadan foydalanganda quyidagi qoidalarga amal qilish kerak:

a) agar ubejisha joylashgan rayonda axoli yashaydigan joylar, xavo Rv, Ov va BS bilan zararlanmagan bilsa va odamlar zararlangan joyda bilgan bilmasalar, xamma eshiklarni bir vaqtda ochib odamlarni ubejishgacha kiritish va eshiklarni yaxshilab bekitish kerak;

b) ubejisha joylashgan rayonda axoli yashaydigan joylar, xavo Ov, Rv va BS bilan zararlangan bilsa, shuningdek zararlangan bilsa, shuningdek zararlangan joydan kelgan odamlar bilsa:

ubejishaga kiradigan joyda iz-iziga va izaro yordam kirsatish tartibida kiyimlar va payafzal qisman dezaktivatsiyadan (dezinfektsiya, degazatsiyadan)xamda qisman sanobrabotkadan itkaziladi;

- ubejishaga 2-3 kishilik guruxlar tartibidagi kiritiladi;
- tambur oldida ustgi va ximoya kiyimlari echiladi, protivagaz echilmaydi;
- birinchi tamburga kirib ximoya eshigi bekitilgan keyin 2-3 minut kutiladi, ikkinchi tamburga kirib eshikni bekitgan birinchi tamburga keyingi guruxga signal beriladi;
- 2-3 minut itgach birinchi gurux germetik eshikni ochib ubejishaga kiradi va izidan keyin eshikni bekitib belgilangan tartibda navbatdagi guruxga ikkinchi tamburga signal beriladi;
- keyingi guruxlar yuqorida aytilgan tartibda ubejishaga oxirida kiradi;
- navbatchi kirsatmasi bilan protivagaz echiladi (Ov bilan zararlanish xafvi bilmaganda):
- komendantning xamma talabini bajarish va tartibni saqlash uchun unga yaqindan yordam berish kerak;
- izi bilan polietilenga irlangan ikki sutkalik oziq-ovqatiga, tualet buyumlariga, kerakli shaxsiy buyumlariga, xujjatlariga va protivogaziga ega bilishi kerak;
- ubejishiga izi bilan engil yonadigan itkir xidli buyumlarni, katta xajmli buyumlarni, uy xayvonlarini olib kirish, ubejisha ichida maqsadsiz yurish, shovqin qilish, chekish, ruxsatsiz kerasin lampalarini, shamlarini yoqish mumkin emas.

Meditcina xamshirasi ubejishada xamma sanitariya gigiena normativlarining izchil bajarilishini kuzatib turadi. Бундан ташкари тиббиёт хамшираси томонидан РМ ВА ЗМ лар билан зарарланган фукароларни нинг канчалик зарараланганлик даражасини аниклаш хамда зарур булган вазиятларда даволаш максадида уларни даволаниш масканларига жунатиши керак булади.

ЖМВ лари – уларнинг канчалик мукамаллигига боглик равишда куйидаги турларга булиб урганилиши кабул килинган:

1. Махсус курилган ер ости бекиниш жойлари булиб, бу турдаги мухофазаланиш воситалари РМ ва ЗМ лардан ахолини тулик

мухофазалаш кобилиятига эга. Бу турдаги мухофазаланиш воситаларига куйида келтирилган ер ости иншоотлари ва табиий бекиниш панагохларни киритиш мумкин: метро станциялари, бомбалардан сакланишиншоотлари, шахталар, йирик маданий ва маиший марказларнинг ер ости подваллари, махсус курилган ер ости панагохлари, горлар ва шу каби истехкомларга тенглаштирилган панагохлар нисол мисол килиб келтириш мумкин.

2. Радиациядан бекиниш учун мулжалланган панагохлар. Бу турдаги панагохлар асосан ишлаб чикариш корхоналари ва ташкилотлар микёсидаги худудларда курилган булиб, уларнинг жойлашиш холати корхона ва ташкилотлар атрофига куилган булиб, дастлабки бекиниш жараёнини амалга ошириш мақсадида купрок фойдаланишади. Радиацияга карши бекиниш жойларидан асосан 8-12 соатгача булган муддатларда фойдаланиш тавсия этилади, сунгра уларни хавфсизрок жойларга кучирилиши талаб этилади. Коида келтирилиши биноан бундай панагохлар аҳолини РМ ва ЗМ лардан тулик мухофазалайди.

3. Оддий бекиниш жойларига окоплар, траншеялар, ариклар, зовурлар жарлар ва уларга тенглаштирилган пана жойлар урганилади. Бу турдаги панагохлар ОККнинг зарба тулкини, ёругликнинг нурланишларидан тулик мухофазалайди, лекин РМ ва Зм лардан мухофазаламайди, яъни махсус кидирув гурухлари иштирокида бу каби вазиятларга тушган фукароларни ахтариб топиш ва куткарув ишларини амалга ошириш зарур булади. Одатда бу турдаги ишларнинг режаси ва амалга оширилиши ФМнинг штаби томондан амалга оширилади.

Маъруза буйича назорат саволлари:

1. 1. ФМ сигналларининг берилиш тартибини айтиб беринг.
2. 2. ШМВ нинг турлари ва улардан фойдаланиш тартибини гапириб беринг.
3. 3. АИ – 2 аптечасининг тузилиши ва фойдаланиш тартибини гапириб беринг.
4. 4. ЖМВ нинг турлари ва уларнинг мухофазалаш курсаткичларини келтиринг.

## 5 – M a ‘ r u z a

Mavzu: «Fuqoro muxofazasi fanini iqitishni uyushtirish»

Vaqt: 2 soat

Ma'ruzaning maqsadi: Talabalarga Fuqoro muxofazast iquv mashg'ulotlarini itish jarayonlari, ishlaydigan va ishlaydigan va ishlaydigan axolini iqitishga, shuningdek ma'lumotga ega bilgan axolini bilishi zarur bilgan amaliy kinikmalar ig'risida tushuncha berish.

Kirgazmali qurollar: Mavzuga oid rangli rasmlar, plakatlar, devoriy kirgazmalar, diafilmlar, jadvallar.

### R E J A :

1. Tinchlik davrida fuqaro muxofazasini yqitishni tashkil etilishi va uning axamiyati.
2. Axoliga o'rgatilishi lozim bo'lgan «Fuqoro muxofazasi» mashg'ulotlarning kategoriyalari.
3. Ishlamaydigan axolining «Fuqoro muxofazasi»dan iquv mashg'ulotlarini uyushtirish.

Mavzu: «Fuqorolar mushofazasi fanini iqitishni uyushtirish».

Tinchlik davrida xam, urush vaqtida xam Fuqorolar mushofazasi barcha tadbirlarning muvaffiqiyatli amalga oshirilishi asholining tayyorgarlik darajasi va bu tadbirlarni amalga oshirishni qanchalik yaxshi irganib olganligiga bog'liq. Asholini shimoyalash usullari va shimoya vositalarini qanchalik yaxshi izlashtira olsa, yalpi qirg'in quroli ishlatilishi oqibatlarini tugatishda aktiv ishtirok etishga kanchalik yaxshi tayyorlangan bilsa Fuqorolar muxofazasining asosiy vazifasi-axolini yalpi qirg'in qurolidan shimoyalashi shunchalik yaxshi samara beradi. Turli – tumon ximoya vositalari etarli miqdorda bilishi mumkin, lekin asholi bu vositalardan foydalanish yillarini tinchlik davrida yaxshi irganib bilim olmasa ular foydasiz narsalar bilib qoladi.

Xarbiylashtirilmagan bilinmalarining yalpi qirg'in qurolidan shikastlanish uchoqlarida samarali ish olib borishi xam ularning tinchlik davrida tayyorgarlikdan itgan vaqtda qanchalik chuqur malaka egallanganligicha va qutqarish xamda avariya oqibatlarini tugatish-tikish usullarini qanchalik yaxshi uzlashtirilganligiga tula bog'liq biladi. Shunga kira xozirgi vaqtda axolining barcha toifasidagi Fuqorolarni Fuqoro muxofazasiningtegishli dasturi buyicha iqitilishi zarur. Axolining barcha toifalaridagi Fuqorolarni ommaviy qirg'in qurollaridan muxofazalashga irgatish umumiy va majburiy xisoblanadi. Bundan tashkari,

Izbekiston Respublikasining prezidenti I.Karimov tomonidan tasdiqlangan va Fuqorolar muxofazasiga oid bilgan barcha qonunlarni irganilishi xamma uchun majburiy xisoblanadi.

Fuqaro muxofazasining bulinmalarining jangovar tayyorgarligini oshirish va axolining boshqa turdagi toifalarini ommaviy qirg'in quollarilan muxofazalanishga irgatish ishlarini tashkil etishda va itkazishda amaliy mashg'ulotlarga, mashqlarga xamda Fuqoro muxofazasi tomonidan belgilangan normativlarni tig'ri bajarish va darslarda ko'proq e'tibor berish zarur biladi.

Nazariy qoidalarni mashg'ulotlar jarayonida ishtirok etuvchilarning va ularning tayyorgarlik darajasini e'tiborga olgan xolda mumkin qadar eng zarur ma'lumotlarni qisqa kirinishda etkazish maqsadga muvofiq xisoblanadi. Mashgulot itkazishning bu formasi va usuli amalda kerak biladigan malaka va kinikmalarni xosil qilishiga imkon beradi. Bu erda shuni ta'kidlash zarurki, mashg'ulotlar oddiy kirinishdagi vaziyatlarda murakkab shakllarga itib borilishda olib borilishi shart. Chunki aynan shu usul qillanilganda raxbar tomonidan iziga biysinuvchilarni, kattalar kichiklarni irgatadi degan tamoyilga amal qilingan biladi. Fuqoro muxofazasinin iqitish tizimidagi qabul qilingan qoidalarga muvofiq Fuqoro muxofazasini iqitish jaraeni uzluksiz ravishda xamda 10 oy davom etishi talab etiladi.

Fuqoro muxofazasi fanini iqitish biyicha itkaziladigan mashg'ulotlarning vazifasi, mazmuni, itkazilish formasi va joyi jixatidan ta'lim oluvchi axolini shartli ravishda bir necha toifalarga ajratish mumkin:

- barcha ishlab chiqarish korxonalarining raxbar xodimlari va bilim boshliqlari uchun;
- barcha ishlab chiqarish korxonalarining ishchi – xizmatchi xodimlari uchun;
- barcha oliy uquv yurti, kollejlarning talabalari, akademik litsey va umumta'lim maktab iquvchilari uchun;
- axxolining vaqtincha ishlaymaydigan toifasi uchun (mexnat va dekret ta'tilidagilari, ishsiz yurganlar va xokazo)
- ishlaymaydigan axoli uchun (nogironlar, nafaqaxirlar, uy bekalari va ularga tenglashtirilganlar)

Fuqoro muxofazasi fani biyicha ta'lim olgan barcha axoli quyidagi bilim va malakalarga ega bilishi shart:

- yadroviy, ximiyaviy va bakteriologik quollarning shikastlovchi omillarini, shuningdek ulardan muxofazalanish vositalarini bilish va foydalana olish biyicha malakaga ega bilishi kerak;
- xujum xavfi tug'ilganda va Fuqoro muxofazasi signallari berilgan taqdirda qanday yurish-turish qoidalari va qanday xatti-xarakatlarni xosil qilishlarinii bilishlari zarur;
- yalpi shikastlanish ichoqlarida kechiktirib bilmaydigan qutqaruv ishlarini olib borish va xalokat oqibatlarini tugatish – tiklash ishlarini tezda amalga oshirish

tartiblari va usullarini bilishlari xamda ma'lum malakaviy tajribalarga ega bilishlari kerak;

□ shikastlanish ichoqlaridagi jaroxatlanganlarga yordam kirsatish va iz - iziga yordam kirsata bilishi shart.

Ishlamaydigan axoli toifasi uchun Fuqoro muxofazasini iqtilishi normativlarni topshirish bilan tugallanadi va xar bir Fuqoroga bilimlariga yarasha imtixonidan sing baxo quyilishi shart. Amaliy mashg'ulotlar va malakalar egallash kabi mashg'ulotlar irniga nazariy bilimlar kirinishida dars olib borish mutlaqo ta'qiqlanadi.

Ishlamaydigan axolining, shu jumladan xarbiylashtirilmagan bilinmalarning shaxsiy tarkibi uchun mashg'ulotlarni tashkil etish ma'suliyati korxonalar, fermer tashkilotlari, muassasa, ikuv yurtlari raxbarlariga xamda ularning qoshidagi fikaro muxofazasi shtablariga yuklatiladi.

Ishlamaydigan axoli( nogironlar, nafaqaxurlar, uy bekalari va ularga tenglashtirilganlar) uchun Fuqoro muxofazasini iqtish jarayoni mustaqil ravishda izlashtirilishi tavsiya etiladi. Jumladan, «Buni xamma bilishi va uddalashi kerak ! » degan va boshqa kitodlarda foydalanib irganishadi, shuningdek uy boshqarmalari, shirkatlar, qishloq va posyolka kengashlari tomonidan tashqil etiladigan suxbat – seminar kabi mashg'ulotlarda amalga oshiriladi.

Fuqoro muxofazasi fanini iqtish jarayoni mamlakatimizning barcha oliy iquv yurtlarida fan sifatida va 50 soatlik dastur asosida iqtiladi. Oliygozlarniing 2 – bosqichlarida iquydigan talabalar uchun Fuqoro muxofazasining shtatdagi iqtuvchilari dars olib borishlari shart va mashg'ulotlar talabalarning oladigan ixtisosligiga bog'liq ravishda olib boriladi. Yirik oliy iquv yurtlarida Fuqoro muxofazasi kafedralari, boshqalarda esa Fuqoro muxofazasi kurslari tashkil etiladi. Talabalarga Fuqoro muxofazasi fanidan ta'lim berish jarayonidagi asosiy kizlangan maqsad quyidagilardan iborat:

1. Talabalarga ya'ni bilajak ishlab chi qarish raxbarlariga tinchlik va urush davridagi Fuqoro muxofazasi uchun tadbirlarni amalga oshirish, shuningdek xarbiylashtirilmagan bilinmalar komandirlarining vazifalarini irgatish ;
2. Fuqoro muxofazasining muxandis-texnika tadbirlarini loyixalash normalarini, shuningdek urush vaqtida xalq xijaligi ob'ekti ishining turgunligini oshirish omillarini irgatish ;
3. Ishchi- xizmatchi, fermer xijalik xodimlari, iquvchilarning ommaviy qirg'in quollaridan muxofazalanish usullarini irgatish biyicha mashg'ulotlarni tashkil etish va bu mashg'ulotlarni itkazish metodikasi bilan talabalarni tanishtirish.

Pedagogika gumanitar oliy iquv yurtlarining talaba qizlari tasarufidagi tibbiyot xamshiralarni tayyorlash dasturi biyicha ta'lim oladilar.

Yoshlarning iqtish jarayonida Fuqoro muxofazasi fanidan chuqur mustaxkam bilim olishlari, urush vaqtida va tinchlik davrida axolini muxofazalash va xalq xijaligining barcha soshalarida ish jarayonining turgun bilishini ta'minlash



uchun qulay shart sharoitlar yaratishga xarakat qilish kerak. Iqov yurtlari rahbarlarining vva jami pedagoglarning burchi deganda , ularning iquvchi va talabalarning Fuqoro muxofazasi biyicha itkaziladigan barcha tadbirlarni tila izlashtirishlari, Fuqoro muxofazasiga oid bilgan barcha qonunlarning tila izlashtirilganligi va olingan bilimlari xayotda tadbiiq qila olishlik malakalariga ega bilishi iz navbatida ularning yuqori sifatli bilim olishlarini kafolatlaydi.

Маъруза буйича назорат саволлари:

1. Тинчлик davridaги fuqaro muxofazasi fanini yqitishning ahamiyati nimaдан иборат.
2. «Fuqoro muxofazasi» fanini ukitiш жараёни ахолининг кайси тоифаларига ва кандай тартибда амлга оширилади.
3. Ishlamaydigan аholi учун «Fuqoro muxofazasi» fanini ukitiш кандай uyushtiriladi.

## **6- ma'ruza**

Mavzu: « Fuqaro muxofazasining shaxsiy tarkibi va axolini ma'naviy – siyosiy va ruxiy jixatdan tayyorlash »

Vaqt: 2 soat

Ma'ruzaning maqsadi: Talabalarning favqulodda vaziyatlarda uzini yukotmasligi uchun ma'naviy, siyosiy va ruxiy xixatdan tayyorgarlikning ahamiyatini tushuntirish xamda oldindan kurilgan chora-tadbirlar ma'lum darajada ruxiy tayyorgarlik ahamiyatini tushuntirish.

Kurgazmalikurollar: rasmlar, plakatlar, devoriy kurgazmalar, diafil'm, adabiyotlar

Reja:

1. Ma'naviy tayyorgarlik.
2. Siyosiy tayyorgarlik.
3. Ruxiy tayyorgarlik.

MA'RUZA BUYICHA TAYANCh TUSHUNCHALAR:

1. Axoli ma'naviy tayyorgarligining mohiyati
2. Siyosiy tayyorgarlik.
3. Ruxiy tayyorgarlik.
4. Axolining ma'naviy- siyosiy va ruxiy tayyorgarligining ahamiyati.

Ma'naviyat deganda insonlarning ichki his – tuygulari va kalb – kuри idrokiga suyangan holatda hosil kiladigan xatti – xarakatlarini xamda uzga insonlarga nisbatan bildiradigan munosabatlarida aen buladigan xarakteriga aytiladi. Umumlashgan holatda, yani jaiyat mikесida Ma'naviy omilni shakllantiradi – bu degani mamlakatning ma'naviy бойлиги булиб, u axolining akлий салохияти ifodalаниб, uz навбатида ижтимоий, иктисодий ва мудофаа максадлар куламининг руёбга чиқарувчи omil вазифасини утайди.

Ma'lumki, tabiiy ofatlar va bo'shka turdagi favkulodda vaziyatlar, korxonalaridagi xalokatlar va xakozo favkulodda vaziyatlar xalk хужалигига катта талофатлар etказиши va insonlarni ma'lum даражада тахликага

солиши мумкин. Айнан мана шундай вазиятларда фуқаро муҳофазаси ташкилотининг талафотларни камайтириш, фавқулудда вазиятларнинг олдини олиш ва оқибатларини бартараф этишдаги иштироки катта аҳамиятга эга. Шунинг учун ҳам барча фуқаролар фуқаро муҳофазасини умумхалқ иши деб қараши, фуқаро муҳофазаси вазифаларини бажариш ҳар бир фуқаронинг ватанпарварлик бурчи деб тушуноғи керак.

Ўзбекистон Республикаси фуқаро муҳофаза(ФМ)си куч ва жихозларини аҳолини биринчи навбатда тинчлик даврида юзага келиши мумкин бўлган фавқулудда вазиятлардан муҳофазалашга тайёрлайди. Сир эмас, бизнинг республикамиз ер шарининг сейсмик жихатдан хавфли ҳудудларга тегишли бўлган минтақаларга жойлашган, яъни ер силкиниш кучи Рихтер шкаласига биноан 9 баллга етиши мумкин, бундан ташқари тоғолди ҳудудлардатеъ – теъ кучкиларнинг содир этилиши, водийларда эса сув тошқинлари, ишлаб чиқариш корхоналарида авариялар учраб туради. Бу турдаги вазиятларга дуч келадиган инсонларда, барча куч ва имкониятларини ҳаддан ташқари кучланганлик вазиятида ишга солишини талаб этади, бу эса уз навбатида турли қуринишдаги рухий зуриқишларнинг юзага келишига сабабчи бўлади. Бундай вазиятларда ишончсизлик, қурқув, ташвиш, чарчаш, беқарорлик каби ҳислатлар юзага кедиб, инсонларнинг маълум белгиланган ишларни рӯебга чиқаришга тусиқ бўлади.

### **Ma’ruzaning mazmuni**

Mamlakatimizda Fuqaro muxofazasi deganda axolini, moddiy boyliklarni, xalk xujaligi ob’ektlarini, yadro-ximiyaviy, bakteriologik va boshka turdagi kurollardan ximoya kilish maksadida tinchlik va favqulodda vaziyatlarda amalga oshiriladigan umumdavlat mikesida olib boriladigan muxofazalash tadbirlari tizimidan iboratdir. Fuqaro muxofazasining tuzilmalari tinchlik vaktida tabiiy ofatlarni, shuningdek ishlab chikarishda ruy beradigan yirik avariyalarni bartaraf etishda ishtirok etadi. Favqulodda vaziyatlar sodir etilgan takdirida yoki dushman xujum kilib kolgan vaziyatda Fuqaro muxofazasining tashkilotlari tomonidan axolini turli zaxarlanish uchoklarida kechiktirib bulmaydigan kutkaruv ishlarini olmb borish va vayronagarchilik okibatlarini bartaraf kilish buyicha respublika, ulka, viloyatlar, shaxarlar, rayonlarda va xalk xujaligining barcha soxalarida Fuqaro muxofazasining shtablari va uning xizmatlari tuziladi..

Fuqaro muxofazasining shaxsiy tarkibi va axolini ma’naviy- siyosiy va ruxiy jixatdan tayyorlash.

Raketa – yadro kurollari va boshka turdagi yalpi – kirgin kurollari insonlarga nafakat jismoniy jixatdagina emas, balki ma’naviy-ruxiy tomonlama xam ta’sir kursatadi. Bunday kurollarning ta’siri tufayli tayyorgarlik kurmagan kishilar dilxasta bulib kolishadi, yuragiga kurkuv soladi, ruxiyatiga salbiy ta’sir

kursatadi, ma'naviy xolatiga putur etkazadi. Taxminiy dushman tomonidan ommaviy kirgin kuroli ishlatilgan takdirida Izbekistonda istikomat kiluvchi barcha xalklardan sabr – matonatli bulishni, uzini tugri tuta bilishni, ortikcha xis – xayajonlarga berilmaslikni va mardonalik bilan barcha tusiklarni engu oladigan darajada xarakat kilishlari talab etiladi. Chunki xaetiy tajribalar shuni kursatadiki, aynan ma'naviy – siesiy va ruxiy jixatdan yaxshi tayergarlikka ega bulgan Fuqarolargina bu kabi favqulodda vaziyatlarda daddillik va kat'iyatlik bilan ish yuritishadi.

Qurolli kurashning, xususan yadroviiy va boshka turdagi ommaviy kirgin kurollari ishlatilgan takdirida, urushning takdiri va olib borish usullari tubdan uzgarishi ma'naviy faktorning axamiyatini nixoyatda ortib ketadi. Axolining barcha toifalari, ayniksa Fuqaro muxofazasining xarbiylashtitilmagan tashkilotlarining shaxsiy tarkibi va uning ma'naviy – siesiy va ruxiy jixatdan kurilgan tayergarligi xozirgi kunda xar kachongidan xam muxim va juda zarur bulib borayapti.

Ma'naviyat deganda insonlarning ichki xis – tuygulari va kalb - kuri idrokiga suyangan xolatda xosil kiladigan xatti – xarakatlarini xamda uzga insonlarga nisbatan bildiradigan munosabatlarida aen buladigan xarakteriga aytiladi. Umumlashgan xolatda, ya'ni jaiyat mikesida Ma'naviy omilni shakllantiradi – bu degani mamlakatning ma'naviy boyligi bulib, u axolining akliy saloxiyati ifodalanib, uz navbatida ijtimoiy, iktisodiy va mudofaa maksadlar kulamining ruyobga chikaruvchi omil vazifasini utaydi.

Ma'lumki, tabiiy ofatlar va boshka turdagi favkulodda vaziyatlar, korxonalaridagi xalokatlar va xakozo favkulodda vaziyatlar xalk xujaligiga katta talofatlar etkazishi va insonlarni ma'lum darajada taxlikaga solishi mumkin. Aynan mana shunday vaziyatlarda fukaro muxofazasi tashkilotining talafotlarni kamaytirish, favkulodda vaziyatlarning oldini olish va okibatlarini bartaraf etishdagi ishtiroki katta axamiyatga ega. Shuning uchun xam barcha fukarolar fukaro muxofazasini umumxalk ishi deb karashi, fukaro muxofazasi vazifalarini bajarish xar bir fukaroning vatanparvarlik burchi deb tushunmogi kerak.

O'zbekiston Respublikasi fukaro muxofaza(FM)si kuch va jixozlarini axolini birinchi navbatda tinchlik davrida yuzaga kelishi mumkin bulgan favkulodda vaziyatlardan muxofazalashgatayyorlaydi. Sir emas, bizning respublikamiz er sharining seysmik jixatdan xavfli xududlarga tegishli bulgan mintakalrga joylashgan, ya'ni er silkinish kuchi Rixter shkalasiga binoan 9 ballga etishi mumkin, bundan tashkari togoldi xududlardatez – tez kuchkilarning sodir etilishi, vodiylarda esa suv toshkinlari, ishlab chikarish korxonalarida avariyalar uchrab turadi. Bu turdagi vaziyatlarga duch keladigan insonlarda, barcha kuch va imkoniyatlarini xaddan tashkari kuchlanganlik vaziyatida ishga solishini talab etadi, bu esa uz navbatida turli kurinishdagi ruxiy zurikishlarning yuzaga kelishiga sababchi buladi. Bunday vaziyatlarda ishonchsizlik, kurkuv, tashvish, charchash,

bekarorlik kabi xislatlar yuzaga kedib, insonlarning ma'lum belgilangan ishlarni ro'ebga chikarishga to'siq bo'ladi.

**MA'NAViy – SIYOSiy TAYYORGARLIK** deganda, Fuqaro muxofazaning bulinmalari shaxsiy tarkibining va butun axolining bir maksadga karatilgan xolda, xukumat siesatini, davlat manfaatlarini, vatanni ximoya kilish uchun olib boriladigan urushning moxiyati xamda maksadlarini chukur tushuntirgan xolda, ularni xalkparvar goyalar bilan kurollantirish asosida taxminiy dushman tomonidan yangi urush olovini yokishga jur'at etgan takdirda yuz beradigan eng ogir sharoitda uzlarini tugri tuta bilishga urgatish tushuniladi.

Ma'naviy – siyosiy tayyorgarlik natijasida uzbek xalkining goyaviy etukligi, siyosiy jixatdan ongliligi, yuksak intizomligi, doimiy xushyorligi, vatanni ximoya kilishga butun kuch – kudratini sarflash xamda zarur deb xisoblangan vaziyatlarda vatan uchun jonini xam fido kilish kabi xislatlarni uzida mujjasamlishtirgan bulishlari kerak.

**RUXiy TAYYORGARLIK** q deganda, axoli orasida va xususan xar-biylashtirilmagan bulinmalarning shaxsiy tarkibida eng zarur bulgan xislatlarni, jumladan zamonaviy urush vaktida vujudga keladigan eng keskin va eng xavfli sharoitda yurish – turish, axlokiy printsiplariga tula mos xolda dadil xarakat kilish kobiliyatini kuchaytiradigan ruxiy xislatlar xosil kilish, odamlar ruxini urush davridagi ogir musibatlariga, xar kanday man'naviy va jismoniy zurikishlarga bardosh beradigan kilib rivojlantirish va takomilashtirish eng ogir paytlarda xam uzini yukotmaslik sabot-matonotli bulib mardlik, jasurlik, aktivlik va tashabbus kursatish tushuniladi .

Фавкулодда вазиятларда инсонларда юзага келиши мумкин булган «куркув» тушунчасини назорат килинадиган ва назорат килинмайдиган турларга ажратиш кабул килинган. Назорат килинадиган вариантида инсон хавф-хатар тугрисида маълум тушунчаларга эга булади ва бу вазиятларни четлаб утишга харакат килади. Назорат килиб булмайдигани мутахассисларнинг фикрига биноан ирсоннинг вахимага тушиши ва бошқариш жараёнининг йуклиги билан характерланар экан.

Куп маротаба хавф - хатарларга рупара келган машхур саёхатчи Э. Бишоннинг таъкидлашича назорат килинмайдиган куркув – «жисмоний жихатдан ута чиниккан спортсменни хам ута тахликали вазиятга тушириши мумкин». Худди шунингдек бу вазиятнинг тескараси, яъни «жисмоний жихатдан ута заиф булишига карамай маънавий чиникканлиги хисобига кахромонга айланиши мумкин». Ахолининг алохида гурухларининг фавкулодда вазиятлар шароитидаги тугри хатти – харакатларининг асосини шу гурух таркибидаги алохида ажралиб турадиган шахсининг хатти-харакатига боглик булишлиги аникланган. Шу билан биргаликда маълум жамоа томонидан у ёки бу турдаги фавкулодда вазиятларни бартараф килиш масаласининг ечими маълум гурухнинг хатти - харакатига боглик буларкан.

Ma'naviy-siyosiy va ruxiy tayyorgarlik-uzaro bog'lik va bir-birini takoza etadigan yakka-yagona uzliksiz jarayondir. Uningob'ektiv faoliyatida ma'raviy-siyosiy va psixologik sifatlar zuxur buladigan insondir; uning maksadi insoning akl-idroki xamda psixikasiga ta'sir kursatish, Vataning yuksak darajada ongli va jasur ximoyachilarini tarbiyalashdir. Bu yagona jarayonda axolining ma'naviy – siyosiy jixatdan tayyorgarligi xal kiluvchi omil bulib xisoblanadi.

Ma'naviy – siyosiy va ruxiy jixatdan tayyorlashning eng muxim yunalishlaridan biri - bu ommaviy kirgin kurolidan muxofazalanish mumkinligiga, ayniksa xar bir Fuqaroning shu jumladan jamoaning xar kandy kurinishdagi xavfli vaziyatlardan xam mumkin kadar kam talafot bilan chikib ketish mumkinligiga ishonch xosil kilish kerakligi katta axamiyatga ega buladi.

Yadroviy kurolning juda katta zarar keltiruvchi omillari va uning okibatlaridan ogox bulish kerakligi xamda muxofazalanish inshootlari va vosi-talaridan unumli va okilona foydalanilgan takdirda axoli orasidagi yuzaga kelishi mumkin buladigan talafotlar anchaga kamaytiriladi. Axoli orasida etarli darajada targibot-tashvikot ishlari olib borilgan takdirda, ya'ni yadroviy kurolning zarar keltiruvchi omillariga tugri baxo berish, pisand kilmaslik kabi xayollardan yirok bulish, mabodo xavfli vaziyat taxmin kilinsa, axolining barcha kismi xech kandy vaximaga tushmasdan, xar bir fuqaro uz vazifasiga tugri yondashgan xolda kerakli xatti-xarakatlarni uzida mujassamlashtirgan bulishi zarur. Zamonaviy urushning salbiy okibatlari, ayniksa yadroviy, ximiyaviy va bakteriologik kurollarning zarar keltiruvchi omillari xaddan tashkari xatarli ekanligini unutmashlik, shu bilan birgalikda bunday kurollarning xavfli tomonlarini burttirmasdan etarli darajada asoslab berish kerak.

Ma'naviy – siyosiy va ruxiy jixatdan tayyorlashning yana bir muxim yunalishparidan biri uzbek xalkining boy an'analaridan biri bulmish- xar kandy dushmanga kakshatgich zarba bera olishligi va Vatanimiz sarxadlaridan xaydab chikarishga kurbi va kudrati etishligiga ishonchi komilligi, ularni, ya'ni Fuqarolarimizni kurkuv va vaximaga tushmaslik kabi ruxlarda tarbiyalashga yordam beradi. Mabodo Fuqaroni vaxima bossa yoki kurkuv xolatiga tushsa, u xolatda unday shaxslar vaziyatga karab ish tutolmaydi, uzini-uzi muxofazalashi tugrisida muloxaza yurtish juda kiyin. Albatta, axoli orasida uzini-uzi muxofazalash kabi xususiyatlarni xosil kilishda amaliy mashklarning roli bekiyos katta xisoblanadi, Buning uchun amaliy mashgulotlarni ommaviy kirgin kurollarning shikastlanish uchoklariga uxshash sharoitlarda olib borish xamda vaximaga tushish extimoli bor Fuqarolarga jamoa tomonidan ijobiy tomonlama kullab-kuvvatlash kabi xarakatlar insonga daddillik bagishlaydi, uning ruxiy iztiroblarga tushish xolatlari yukoladi.

Axolini amaliy mashgulotlarga jalb kilish, uni ma'naviy-psixologik jixatdan tayyorlash vazifasining muvaffakiyatli xal etilishiga tegishli ukuv-moddiy bazasi bulgan takdirdagina erishish mumkin. Bunday bazaning asosini kup vazitlarda ukuv-mkshgulot shaxarchalari, ish olib boriladigan tabiiy

uchastkalar va turli ob'ektlarga karashli bulgan uyingoxlar tashkil etadi. Bu turdagi ob'ektlarda ukuv-mashgulot bazalaridagidek urush vaktidagidek xar xil uxshash sharoitlar yaratiladi: yongin uchoklari, tutun bosgan zonalar, emirilgan imoratlar va bosib kolgan uchastkalar ni barpo etish, soxta portlashlar, turli chaknashlar va boshka turdagi turli xodisalar ni vujudga keltirish mumkin.

Axolini ma'naviy- siyosiy va pixologik jixatdan tayyorlash ishining tarkibiy kismlaridan Yana biri Fuqaro bilimlarini propaganda kili shva axolii ongiga etkazish vazifalarini uz ichiga kamrab oladi. Shuningdek xozirgi kunda bu kurinishdagi tashfikot ishlari keng kuloch yoyib bormokda va buning uchun barcha mavjud vosita xamda usullardan foydalanilmokda.

Shuni ta'kidlash joizki, axolini ma'naviy-siyosiy va psixologik jixatdan yuksak darajada tayyorlash jarayoni va uning axamiyati Fuqaro muxofazasining axolini turli kurinishdagi favqulodda vaziyatlardan muxofazalash vazifasining muvoffakiyatli xal etilishiga yordam beradi, shu jumladan uning ishonchliligini va samaradorlik darajasining oshirilishiga turtki bergan buladi.

#### MA'RUZA BUYICHA NAZORAT SAVOLLARI:

1. FV larda FM shtabining olib boradigan chora tadbirlari nimadan iborat
2. Axolini ma'naviy jixatdan tayyorlashning moxiyati nimadan iborat.
3. Siyosiy va ruxiy tayyorgarlikning mazmuniga nimadir kiradi.
4. Axolini ma'naviy-siyosiy va ruxiy jixatdan tayyorlash buyicha utkaziladigan chora tadbirlarga nimalar kiradi.
5. Zamonaviy kurollar ishlatilgan takdirda ma'naviy-siyosiy va ruxiy tayyorgarlik kanday kurinishda olib boriladi.

## 7 – ma’ruza

Mavzu: Umumta’lim maktab ukuvchilarini Fuqaro muxofazasi fanidan metodik tayyorlash va dars olib borish.

**Vakt: 2 soat**

Ma’ruzaning maksadi: Umumta’lim maktab ukuvchilarining Fuqaro muxofazasi fanidan bulajak pedagogik mutaxassislar uchun bilim va malakalar berish xamda maktab ukuvchilari uchun dastur asosida nazariy va amaliy mashgulotlarni utkazish buyicha bilim va malakalar beriladi.

Kurgazmali kurollar: Rasm, plakatlar, devoriy kurgazmalar.

### R E J A :

1. Umumta’lim maktab ukuvchilarini Fuqaro muxofazasi fanidan tayyorlashning forma va metodlari.
2. Dasturning tuzilishi va mazmuni. Fuqaro muxofazasi fani ukituvchisining mashgulotlarga tayyorgarligi.
3. Konspekt – rejani tuzish tartibi

MA’RUZA BUYICHa TAYaNCh TUShUNChALAR:



1. Ukitish metodi.
2. Ukitish formasi.
3. Tushuntirish, kursatish va amaliy mashg'ulotlar.
4. Dasturning tuzilishi va ma'nosi.
5. Konspekt - rejani tuzish tartibi.

Umumta'lim maktab ukuvchilarini fuqaro muxofazasi fanidan tayyorlashning forma va metodlari.

Fuqaro muxofazasi fanini ukitish jarayoni umumta'lim maktab ukuvchilari uchun 22 soatlik xajmda olib boriladi. Yukori sinf ukuvchilari uchun ukuv soatlari 35 soat xajmdagi dastur asosida olib borilishi kuzda tutilgan. Xozirgi kunda Fuqaro muxofazasi darslari 6 – sinflarda xam utlayapti, jumladan ular bu fandan 8 soatlik xajmda urganadilar, 2 – sinf ukuvchilari esa ukuv yilining ikkinchi yarim yilligida 40 minutdan 6ta dars ukiydilar.

Yangi dasturning afzallik tomoni shundan iboratki, barcha mashg'ulotlar Amaliy darslar kurinishida olib boriladi. Maktab ukuvchilarini ukitishdan asosiy maksad–barcha ta'lim oluvchilar va ishchi -

xodimlarni xar xil kurinishlardagi favqulodda vaziyatlar yuzaga kelgan takdirida xam avvalombor xech kanday vaximaga tushmasdan kerakli va tugri xktti-xarakatlarni uzlarida mujassamlashtiraolishligi xamda uz-uzini va jaroxatlanganlarni muxofazalash ishlarini faol amalga oshirishga urgatishga karatilgandir. Shu jumladan barcha ta'lim oluvchilar mavjud muxofazalanish vositalaridan tugri va unumli foydalana olish kabi malakalarni olishadilar. Yangi dastur tarkibiga maxsus amaliy dars mavzusi kiritilgan: «Maxalliy muxitlarga mos keluvchi va sodir etilishi mumkin bulgan falokatlar, xalokatlar, tabiiy ofatlar paytida ukuvchilarning xatti – xarakatlarini shakllantirish «.

Ukuvchilar tomonidan olingan bilimlar asosida, ular tezlik bilan paxta - dokali boglamalarni tayyorlash kabi malakalarga ega bulishadilar. Bundan tashkari ukuvchilvrga tibbiy bilim asoslaridan berilgan bilimlar asosida brinchi tez tibbiy yordaam berishni urganadilar. Ukitish jarayonida ta'lim oluvchilarga tibbiy bilim asoslaridan xam ma'lum bilim av malakalar beriladi. Masalan, kuyish, sinish, radioaktiv moddalar va bakterial vositalar bilan zararlanish, kuchli zaxarlovchi moddalar ta'sirida zaxarlanish xolatlari xamda boshka turdagi tabiiy ofatlar sodir etilgan takdtrda ukuvchilar uz-uziga va uzaro yordam kursatish kabi bilim va malakalarni olishadipar

Yangi dasturning yana bir afzallik tomonlaridan biri shundan iboratki, Fuqaro muxofazasi fanini ukitish jarayonining uzluksiz ravishda olib borishligidadir. 2-sinf ukuvchilari uchun darsdan tashkari paytlarda 5-6 marotaba amaliy mashg'ulotlar utkazilishi dikkatga sazovor xisoblanadi. Bu mashg'ulotlar 15-20 minutlik vakt davomida utkaziladi. Masalan, 3-mashg'ulot davomida

ukuvchilar baxtsiz xodisalardan, ya'ni avariya sodir etilganda ta'lim oluvchilar kaday xatti-xarakatlar kilishligi amalda kursatiladi, shuningdek 4-mashgulot davomida ukuvchilarni tabiiy ofat vaktida kaday xatti-xarakatlarni xosil kilishlari kerakligi urgatiladi. Ta'lim oluvchilar tomonidan olingan bilimlar 3- va 4-sinflarda takrorlanadi va mustaxkamlanadi.

7-sinf ukuvchilari uchun maxalliy sharoitda uchrab turadigan falokat, xalokat, tabiiy ofatlarda kaday tayyorgarlik kurish kerakligi va xavfsiz joylarga kuchishga oid bulgan koidalarni urganishadilar va amaliy mashklarni bajarishadilar. Bu mashgulotlar davomida kuyidagilarga kuprok e'tibor beriladi: kuyish, sinish, kon ketganda, kuchli zaxarlovchi moddalar bilan zaxarlanganda uz-uziga va uzaro yordam berish jarayonlarini takomillashtirishga karatilgan buladi.

Barcha ukuv mashgulotlarini maktab mikiyosida koidaga binoan Fuqaro muxofazasi va tibbiy bilim asoslari fanlaridan etarli bilim va malakaga ega bulgan mutaxassislar katori soglikni saklash boshkarmalari tomonidan biriktirilgan xodimlar yoki biologiya va boshka fan ukituvchilari jalb kilinishi mumkin.

Ukitishning forma va metodlarini urganish oldin «forma» va «metod» tushunchalariga izox berib utamiz. Shuni ta'kidlash joizki, xozirgi paytda anik chegaralanish mavjud emas, lekin shunga karamasdan forma va metod tushunchalarini oydinlashtirish maksadida 1973 y. nashr kilingan «Xarbiy pedagogika» adabiyotining kursatmalaridan foydalanamiz.

UKITISH METODI – bu bulinmalar tarkibidagi shaxsiy tarkib tomonidan etarli darajadagi bilim va kunikmalarni uzlashtirish, yukori saviyadagi axlokiy – ruxiy xususiyatlarni uzlarida mujassamlashtirish xamda bulinmalardagi jipslik va xamkorlikni xosil kilishga oid bulgan yul – yuriklar urganiladi. Xaar bir metod uzaro boglangan elementlardan tarkib bulib,ular uz navbatidata'lim usullari deyiladi,

Fuqaro muxofazasi fanini ukitish metodining asosini kuyidagilar tashkil etishi kerak;

1. Ukituvchining kiska xikoyasi, amaliy mashklarning bajarilishini yakkol usullar bilan kursatish va ularni anik tushuntirish;
2. ukuvchilarda etarli malaka va kunikmalarni xosil maksadida ularni amaliy mashklarga jalb etish;
3. Materialni mustakil uzlashtirish.

Barcha mashgulotlar samara beradigan darajada tushunarli kurinishda olib borilishi kerak. Buning uchun Fuqaro muxofazasi fani ukituvchisi darslarga tayyorgarlik kurishda ukuv adabiyotlari va kullanmalardan unumli foydalanishi kerak.

UKITISH FORMASI deganda ukuv materialining ukitilishi davrlarga taksimlangan xolda, ukuv jarayonining ma'lum yunalishlarda tashkil etilishi va ta'lim oluvchilarning guruxlarga ajratilgan kurinishda olib borilishiga aytiladi. Ukitishning asosiy formalariga ukuv jarayonining kuyidagi usullarda olib

borilishi urganiladi: sinflarda guruxlar buyicha utkaziladigan mashgulotlar, seminarlar, anjumanlar, amaliy mashgulotlar va sinovlar.

Ishchi, xizmatchi va jamoa xodimlarini Fuqaro muxofazasi fani buyicha ukitish uchun dasturda kursatib utilishicha: «Barcha mashgulotlar ishlab chikarish korxonalarining ukuv bazalarida yoki xalk xujaligining ixtisoslashtirilgan ob'ektlarida olib borilishi kerak. Ular uz navbatida maxsus jixozlar, ukuv kullanmalari va kerakli asbob – anjomlar bilan ta'minlangan bulishi shart». Amaliy mashgulotlarni va normativ toshiriklarini bajarish jarayonlari nazariy usullarda olib man etiladi.

Ukuvchilarni Fuqaro muxofazasi fanidan ukitishning eng asosiy formalaridan biri-bu amliy mashgulotlar xisoblanib, u erda ta'lim oluvchilarda malaka va kunikmalar shakllantiriladi. Amaliy mashgulotlarning u yoki bu turda tashkil etilishi ukitiladigan materialning mazmunidan kelib chikiladi, shu jumladan ukuv xarayonining maksadi xamda ta'lim oluvchilarning tarkibi va ularning tayyorgarlik darajasiga boglik. Yukoridagi muloxazalardan kelib chikkkkan xolda u yoki bu turdagi usul yoki metod tanlanadi.

Fuqaro muxofazasi fanidan amaliy mashgulotlarni utkazish mobaynida kuyidagilar usullardan keng kulamda foydalanishadi:

1. Tushuntirish;
2. Kursatish;
3. Mashklar kurinishida utkaziladi.

TUSHUNTIRISH deganda ogzaki bayon kilishning bir turi xisoblanib, unga binoan kuyidagi savollarga javob berish demakdir: »Bu nima?», «Nima uchun?», «Nima tufayli?». Kup vaziyatlarda tushuntirish jarayoni bilan birgalikda turli kurgazmali kurollarni namoyish etish, ta'lim oluvchilar bilan mashgulotlar utkazish va ularga asbob, jixoz, inshootlardan foydalanish tartib koidalari kursatiladi.

KURSATISH ukitishning jarayonining eng kulay metodlaridan biri xisoblanadi. Kursatish metodida uslub va xarakterlar mujassamlashtirilib, ta'lim oluvchilar tasavvurida jism va predmetlarning yakkol tasavvurga ega bulishiga yordam kilishi kerak, shuningdek texnik jixozlarning tuzilishi tugrisida anik tasavvurga ega bulishi kerak bulgan malakalar shakllantiriladi.

Mashgulotlarning maksad va mazmunidan kelib chikkan xolda kursatish jarayoni kuyidagi turlarda olib borilishi mumkin:

1. Ukuvchilarning kati xarakati va ishlash usullari shaxsan kursatadi ;
2. Maxsus tayyorlangan instruktorlar yordamida kursatish;
3. Ukuv kino filmlari asosida kursatish.

KURSATISH USULI, umuman olganda oldinda kursatiladi va urtacha tezkorlik va ritmda olib boriladi, yani mashklarni amalda kursatish zarur buladi .Bu esa uz navbatida ta'lim oluvchilarning tasavvurida usul yoki xarakterlar yokkol kuzga tashlangan xolda va umumlashtirilgan kurinishda tasvirlanidi

Kursatish usulining foydali bulishiligini taminlash maksadida ta'lim oluvchilarga kursatish usulidan tashkari tushuntirish metodi kullanilsa foydali buladi. Bu uz navbatida ukitiladigan materialning yanada tezrok va mustaxkamrok eslab kolishga yordam beradi

### Dasturning tuzilishi va mazmuni.

Umum ta'lim maktab ukuvchilarining fukoro muxofazasi fanidan tayyorlash jarayoni kuyidagilani uz ichiga kamrab oladi:

1. Tushuntirish xati;
2. Mavzu buyicha reja va soatlar taksimoti;
3. Dasturning mazmuni;
4. Tavsiya etiladigan adabiyotlar va kurgazmali kurollar.

1. TUSHUNTIRISH XATI. Bu xujjatda kuyidagilar buladi: dasturning vazifasi, ukuv soatlarining Fan buyicha sifat taksimoti, mashgulotlarning utkazilishiga kim jalb kilinadi, ukitishning maksadi aniklanadi, ukitishga raxbarlik kiluvchi shaxslar belgilanadi, shu Bilan birgalikda metodik jixatdan kursatmalar kayd kilinadi

#### 2. MAVZUDAGI REJA VA SOATLAR TAKSIMOTI

Mavzular rejasida kuyidagilar kursatilgan: mavzularning nomerlari, mavzularning nomlari, dars soatlarining taksimoti va utkazish metodalri.

#### 3. DASTURNING MAZMUNI.

Dasturning bu bulimida ukuv soatlarining taksimoti 1 soatlik kurinishda taksimlanib, darslar esa ukuv savollvri kurinishda berilib, xar bir darsning mazmuning yoritadi.

#### 4. TAVSIYA ETILGAN ADABIYOTLAR VA KURGAZMALI KUROLLAR.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar va kurgazmali kurollar fukoro muxofazasi Fani buyicha bulishi shart xamda diafil'm va kinofil'mlarda foydalanish mumkin.

Maktablarda fukoro Fani buyicha ukuv jarayoni amalga oshirish maktab derektorining zimmasiga yuklatiladi. U barcha rejalashtiruvchi xujjatlarni va reja – konspektlarni oldandan kurib chikish kerak. Rejalashtiruvchi xujjatlarni maktab ukuv bulimining boshligi fukoro muxofazasi ukituvchisi birgalikda tayyorlaydi.

Favkulotda vaziyatlar vazirligi va XTVlarning derektiv kursatmalari va dasturiga binoan xar bir maktabda kuyidagi xujjatlar tayyorlanadi:

1. Kalendar reja – bu xujjatda fukoro muxofazasi Fani kursatib utiladi
2. Mavzu buyicha reja – bu xujjat ukituvchi tomonidan kuyidagi tartibda tuziladi:
  - a) Mavzuning nomi, dars va ukish soatini taksimoti;
  - b) Darsning maksadi;

- v) Ukuv savollari;
- g) Metod, utkazilish va moddiy taminlanganligi;
- d) Adabiyonlar.

Ukituvchi utayu kori malakaga ega bulishdan katiy nazar, u xar bir darsga tayyorgarlik kurishi kerak va reja – konspekt tuzishi kerak. Reja – konspekt tuzishdan oldin ukituvchi darsga tayyorgarlik tartibini bilgan bulishi kerak. Bu tayyorgarlik kuyidagi tartibda amalga oshiriladi:

- dars jadvalida kuchirma oladi,
- mavzu buyicha rejadani uladigan mavzuni va ukuv savollarini yozib oladi va ulanning mazmunini urganadi,
- shu mavzu buyicha adabiyotlarni urganadi va tanlaydi,
- mashgulotning maksadi, metodi, utkaziladigan joyini aniklaydi va soat taksimotini bajaradi,
- mashgulotning moddiy taminlanishini tayyorlaydi,
- takrorlash uchun savollarni belgilaydi,
- uyga berilgan savollarni aniklaydi,
- konspekt reja tuzadi ( talabalarning daftariga yozdiradi ).

Fukoro muxofazasi Fani buyicha utkaziladigan darslarning taxminiy maksadi kuyidagicha bulishi mumkin:

1. Ukuvchilarni paxta – dokali boglamslari tayyorlashga urgatish,
2. Ukuvchilarga fil’trlovchi protivogazning tuzilishi va urgatishi,
3. Ukuvchilarning bekinish joylariga yashirinishni mashk kilish,
4. Protivogazni kiyish koidalarini amalda mashk kildirish,
5. Ukuvchilarga yadroviy kurol tugrisida tushuncha benish, uning zarar keltiruvchi omillari va undan muxofazalanishni urgatish,
6. Ximyoviy kurolning zarar keltiruvchi omillari va ulardan muxofazalanish vositalari,
7. Ukuvchilarning olgan bilimlarini tekshirish va baxolash,
8. Ukuvchilarga mamlakat mudofaasini mustaxkamlash va fukoro muxofazasini vazifalarini tushuntirish,
9. Turli jaroxatlar olinganda ukuvchilar uziga va boshkalarga yordam kursatishni urganishadi.

## KONSPEKT – REJANI TUZISH TARTIBI

Bu savolni tulik urganish uchun ikki kismga ajratamiz:

1. Darsning tarkibiy kismi. Xar kanday dars tarkibiy jixatdan kuyidagilardan iborat: kirish kismi, asosiy bulim va xulosa

KIRISH KISMI deganda xar kanday darsning boshlangich kismi urganilib, taxminan kuyidagilar kursatib utiladi:

- yuklama kilish,
- ukuvchilarning darsga tayyorgarligini tekshirish
- takrorlash uchun savollvr berish,
- Yangi mavzuni tushuntirish, darsning maksadi va ukuv savollari kayd etiladi.

ASOSIY KISMDA mavzu buyicha ukuv savollvri urganiladi, ukuvchilarning daftariga konspekt kurinishida yoziladi, shu jumladan savollvr kuyiladi va javoblari beriladi.

XULOSA KISMIDA dars mashgulotiga yakun yasaladi va mustakil ishlash uchun yul-yuriklar beriladi. Xulosa kismi taxminan kuyidagi kurinishga ega buladi:

- Yangi utilgan materialni sura shorkali mustaxkamlash,
- mavzu, uning maksadi va unga kanday erishilganligini eslatib utish,
- ukuvchilarni baxolash va utilgan darsni taxlil kilish,
- uyga vazifa berish,
- navbatdagi darsga tayyorgarlik kurishda nimalarga etibor berish kerakligini kursatib utish zarur.

## 2. FUQARO MUXOFAZASI FANIDAN MASHGULOTLAR UTKAZISH UCHUN TUZILADIGAN KONSPEKT – REJA.

KONSPEKT - REJA ixtiyoriy shaklda tkziladi. Konspekt reja nomlanishdan kurinib turibdiki, u ikki kismdan iborat buladi, ya'ni konspekt va reja.

Rejaga kuyidagilar kiradi: tepa va chap burchakda yoziladi: « TASDIKLAYMAN

«  
Maktab direktori \_\_\_\_\_ «\_\_\_\_» « avgust 2006 y, kogo varaging urta kismiga reja sarlovxasi joylashtirilgan:

### K O N S P E K T - R E J A

5- sinf ukuvchilari uchun Fuqaro muxofazasi fanidan mashgulotlar utkazish uchun.

- kogo varaging pastki kismi va chap tomonida kuyidagilar kursatiladi:

Mavzu: Dars: Maksad: Vakt: Metod: Utkazilish joyi:

Ukuv savollari va taxminiy vakt taksimoti: Adabiyotlar:

Moddiy ta'minlanganligi.

Talabalarga KONSPEKT- REJAning shaklini daftarlariga kuchirib yozib olishni nazorat kilish kerak.

Navbatdagi kogoza mavzuning nomi yoziladi « Darsning borishi ». sungra birinchi savol va uning mazmuni kursatiladi. 1- savol tugagach 2- savolning nom iva uning matni keltiriladi va xokazo. Xar bir savolning oxirida xulosa yoziladi. Sungra xulosa kismi keltiriladi va konspekt- reja tuzgan shaxsning imzosi kuyiladi.

Shu tarika tuzilgan konspekt – reja kurib chikilishi va tasdiklanishi uchun dars utilishidan uch kun avval direktor (ukuv bulimii boshligi ) ga topshiriladi.

## MA'RUZA BUYICHA NAZORAT SAVOLLARI.

1. Ukitish metodi deb nimaga aytiladi.
2. Uktish formasi kaysi usulda amalga oshiriladi.
3. Dasturning maksad va vazifalari.
4. Kanspekt - reja kanday tuziladi.
5. FM buyicha darsning maksadi kanday amalga oshiriladi.
6. Darsga tayyorgarlik tartibi kanday amalga oshiriladi.

### *Adabiyotlar*

1. I.A.Karimov «Izbekiston XX1 asr busagasida, xavfsizlikka taxdid, barkarorlik shartlari va tarakkiyot kafolatlari». Toshkent «Izbekiston» 1997 yil.
2. I.K.Karimov «Ozod va obod Vatan, erkin va farovon xayot-pirovard maksadimiz». Toshkent «Izbekiston» 2000 yil.
3. Axolini favquloddagi vaziyatlardan muyofazalash. Fuqaro muxofazasi instituti – 2001 yil.
4. Izbekiston Respublikasi konuni «Axoli va xududlarini tabiiy va texnogen xususiyatli favqulodda vaziyatlardan muxofazalash to'g'risida» 20 - avgust, 1999 yil., Toshkent.
5. Uzbeksiton Respublikasining konuni. «Fuqaro muxofazasi tugrisida». Toshkent sh. 26 - may, 2000 yil.
6. Grajdanskaya oborona pod redaktsiey E.P.Shubina., «Prosveshenie», 1991 god.
7. N.D.Koz'min, X.I.Tuychiev «Axolini yalpi kirg'in quollaridan ximoya kilish vositalari va usullari. Izbekiston nashriyoti. Toshkent, 1977 yil.
8. I.I.Mamatov «Xarbiy toksikologiya va tibbiy muxofaza» Toshkent, 1997 yil.
9. O.Savchenko, X.Tuychiev «Zashita naseleniya ot orujiya massovogo porajeniya». Tashkent., «Izbekiston» 1985 god.
10. A.Kurbanniyazov «Fuqaro mudofasi» Toshkent., «Ukituvchi» 1997 yil.
11. Eto doljen znat' i umet' kajdiy. M., Voennoe izdatel'stvo, 1985 god.
12. Zanyatie po grajdanskoy oborone v pyatom klasse. M., «Prosveshenie"., 1975 god.

**13. Z.Ilyasova “Xayot xavfsizligi asoslari” ukuv kullanma. Fuqaro muxofazasi instituti., Toshkent – 2001 yil.**

**14. “Fuqaro muxofazasi” va “Fuqaro +” jurnallari.**

### **Фуқаро муҳофазаси фанидан услубий кулланма**

Муаллиф: Амонов Ю.У., Сариколов М.Х.  
Яратилган: Ангрэн 2005 йил  
Категория: Педагогика 2006 йил  
Булим: Фуқаро муҳофазаси фанидан амалий машгулотлар  
Институт: Тошкент вилоят Давлат педагогика институти  
Факультет: Жисмоний тарбия ва жисмоний маданият  
Кафедра: Тиббий билим асослари ва фуқаро муҳофазаси

Uslubiy qo'llanma TVDPI ning “Tibbiy bilim asoslari va fuqaro muhofazasi” kafedrasining o'qituvchilari Y.U.Amonov va M.X.Sarikulovlar ishtirokida tayyorlangan va kafedraning 2005 - yil 26 may oyidagi 12 - sonli qaroriga asosan nashr etishga tavsiya etilgan.

Mavzu: Favqulodda vaziyat sharoitini baholashda radiatsion, ximiyaviy va bakteriologik nazorat usullari

Vaqt: 4 soat

**Mashg'ulot o'tkaziladigan joy: Fuqaro muhofazasi xonasi**



Ko'rgazmali qurollar: Amaliy darsga oid plakatlar, rasmlar, diafilm va dozimetrik asboblari: DP-5A, DP-22V, DP-24. VPXR va PPXR.

## **AMALIY MASHG'ULOT**

Favqulodda vaziyat sharoitini baholashda radiatsion, ximiyaviy va bakteriologik nazorat usullari

**Mashg'ulotning maqsadi:** Talabalarga radiatsion, ximiyaviy va bakteriologik nazorat asboblarning tuzilishi va ulardan foydalanish jarayonini o'rgatishdan iborat.

### **MAVZUGA OID TAYANCH TUSHUNCHALAR**

- 1. Radiatsion, ximiyaviy va bakteriologik asboblarning turlari**
- 2. RM-larning mavjudligini aniqlash usullari**
- 3. ZM- larning mavjudligini aniqlash usullari**
- 4. BV- larning mavjudligini aniqlash usullari**

### **MASHG'ULOT BO'YICHA NAZORAT SAVOLLAR.**

1. DP-5A dozimetrik asbobining tuzilishi va ishlash jarayonini ko'rsating
2. DP-24 va DP-22V asboblarining tuzilishi va ishlash jarayonini ko'rsating
3. VPXR va PPXR asboblarining tuzilishi va ishlash jarayonini ko'rsating
4. Bakteriologik aerozollarning mavjudligini aniqlash va ketma-ketligi qanday amalga oshiriladi?
5. DKP-50A asbobi yordamida qaysi turdagi zararlanish va qanday aniqlanadi?

## **FAVQULODDA VAZIYAT SHAROITINI BAHOLASHDA. RADIATSION, XIMIYAVIY VA BAKTERIOLOGIK NAZORAT USULLARI.**

1. **Radiatsiya meyorini aniqlashda dozimetrik asboblardan foydalaniladi. Bu asboblarga qo'yidagilar kiradi: DP-2, DP-3, DP-5A, DP-5B, DP-12, DP-22V, DP-23A, DP-24, DP-63A, DP-64.**

Zararlangan joyda radiatsiya meyorini va turli obyektlarining radioaktiv zararlanish darajasini aniqlash.

Odamlarind terisidagi, kiyimlaridagi, oziq-ovqatlar tarkibidagi, suv va turli boshqa buyumlardagi radiatsiya meyorini hamda radiatsiya bilan zararlanish darajasi xamda gamma nurlanish bo'yicha zararlanish darajalarini aniqlashda sanoatda ishlab chiqilgan DP-5A rengen-radiometrik asbobidan foydalanishadi.

DP-5A priborni ishga tayyorlash:

- zondni g'ilofdan chiqarish,
- telefonni asbobga ulash
- diapozonni o'zgartirish dastasini "ochirilgan" vaziyatga burash, so'ngra dastasini soat strelkasiga teskari tomonga oxirgacha burash,
- korrektor qopqog'ini chiqarib olib, strelkasini nol holatiga keltirib, qopqog'ini joyiga burab quyish,
- diapazon dastasini "Rejim" vaziyatiga burab, priborni ishga tushirish,
- Regim dastasini soat strelkasi bo'yicha burab, mikroampermetr strelkasini uchi pastga qaragan uchburchak belgiga keltirish kerak. Agar strelka ungacha bormasa priborni ulash va energiya manbaining ishga yaroqligini tekshirib ko'rish kerak,
- g'ilof qopqog'iga o'rnatilgan radioaktiv manba yordamida-priborning hamma diapazonlarida: birinchi "200" va boshqa vaziyatlariga burab ish faoliyatini tekshirib ko'rish,
- zond ekranini "B" vaziyatiga burab, zondni shunday o'rnatish kerakki, radioaktiv manba zond oynasiga qarama-qarshi bo'lsin,
- telefonni ulash

- diapazon dastasini asta-sekin burab, 200, x1000, x100,...x0,1 vaziyatiga o'tkazib, pribor ko'rsatgichlarini kuzatish bilan birga telefonda qitirlagan ovozni eshitish mumkin,
  - radioaktiv manbai aktivligi yetarli bo'lmagan taqdirda ampermetr strelkasi diapazon dastasi x10, x1 vaziyatlarida bo'lganda joyidan suriladi, diapozonning x1000 va x100 bo'lgan vaziyatlarida strelka joyidan siljmaydi,
  - diapozon dastasini "Rejim" holatiga qo'yish.
- Pribor ishga tayyor.

## **RADIATSIYA BILAN ZARARLANGAN MAYDONDA RADIATSIYA ME'YORINI ANIQLASH.**

Radiatsiya me'yorini aniqlash uchun qo'yidagi amallar bajariladi:

- a) zond ekranini "G" holatiga o'rnatish hamda zondni g'ilofga joylashtirish,
- b) priborni yer sathidan 0,7-1 metr balandlikda qilibbo'yinga osib quyish kerak.
- c) diapozon ruchkasini "200" holatiga o'rnatib mikroampermetrning 0-200 r/s pastki shkalasidan ko'rsatgichni olish kerak. Bu diapozonda 5 r/s-dan katta bo'lgan radiatsiya me'yorini o'lchash mumkin.
- d) pribor 5 r/s-dan kam ko'rsatadigan bo'lsa, diapozon ruchkasini keyingi vaziyati ya'ni x1000-ga o'tkazib, mikroampermetrning yuqori shkalasidagi 0-5 r/s qiymatlar ko'rsatgichidan qiymat olinib, uni 1000-ga ko'paytiriladi va 5 r/s-gacha bo'lgan radiatsiya me'yorini aniqlanadi.

### **Turli obyektlarning radiatsiya bilan zararlanish darajasini aniqlash.**

Jarayoni qo'yidagi ketma-ketlikda olib boriladi:

- a) zond ekranini "G" holatiga o'rnatish.
- b) diapozon ruchkasini x1000-ga qo'yib, zondni tekshiriluvchi obyektga 1-3 sm. masofaga yaqinlashtirish kerak,
- c) mikroampermetrning yuqorigi shkalasi 0-5 r/s ko'rsatgichidan ko'rsatgich olinib, olingan sonni 1000-ga ko'paytirib. gamma-fon miqdori aniqlanadi.
- d) pribor 5 r/s-dan kam ko'rsatadigan bo'lsa, diapozon ruchkasini keyingi holatga x100-ga o'tkazib, mikroampermetr strelkasi ko'rsatgan sonni 100-ga ko'paytirib, natijaviy radiatsiya me'yorini aniqlanadi.

### **Individual va guruhlar bo'yicha dozimetrik nazorat o'tkazish.**

Radiatsiya bilan zararlangan joyda aholining tashqi nurlanish dozasini, DP-22V hamda DP-24 asboblarning tarkibida qiruvchi DKP-50A individual dozimetr yordamida aniqlash mumkin. Bu pribor yordamida 2-50 P-gacha bo'lgan gamma nurlanishning individual dozasini aniqlab beradi.

Dozimetrni ishga tayyorlash ketma-ketligi qo'yidagicha:

- priborni himoya vositasini hamda zaryad berish moslamasidagi zaryad uyasining himoya qolpog'ini burab olish,
- potensiametr ruchkasini soat strelkasi yo'nalishiga qarshi oxirigacha burash (dastlabki vaziyatiga keltiriladi)
- dozimetrni zaryad berish uyasiga o'rnatish
- okulyarga qarab, dozimetrni bir barmoq bilan oz darajada qisib, ikkinchi qo'l bilan potensiametr ruchkasini soat strelkasi yo'nalishi bo'yicha burab shkaladagi ko'rsatgich chiziqni "O" vaziyatiga keltiriladi, so'ngra dozimetrni uyadan olib, himoya vositasini va zaryad uyasini himoya qalpog'ini joyiga burab qo'yish kerak.

### **INDIVIDUAL DOZIMETRIK NAZORAT QO'YIDAGI TARTIBDA O'TKAZILADI:**

- a) radiatsiya bilan zararlangan joyda har bir kishi bittadan ishga tayyor dozimetrik oladi. Shu bilan birga dozimetrning nomeri nurlanish dozasi hisobiga olinadigan jurnalga yozib olinadi.
- b) gamma nurlanish rayonida ishlash vaqtida dozimetr chuntagida olib yuriladi, har zamonda dozimetrning okulariga qarab, shkaladagi ip ko'rsatgan daraja bo'yicha ish mobaynida olingan nurlanish dozasining kattaligini bilish mumkin.
- c) ish tugagach dozimetrni postga topshiriladi, ish vaqtida olingan nurlanish dozasini hisobga olish jurnaliga hamda meditsina daftarchasiga yozib qo'yiladi.

### **GURUHLAR BO'YICHA DOZIMETRIK NAZORAT O'TKAZISH UCHUN:**

- a) **ishga tayyor bo'lgan individual dozimetr DKP-50A faqat bir kishiga-guruh sardoriga beriladi. Guruh sardori olgan nurlanish dozasini, radiatsiya bilan zararlangan joyda ishlagan guruh a'zolarining hammasiga yozib qo'yiladi.**

**Harbiy himoya razvedka pribori VPXR yordamida zaharli modda borligini aniqlash.**

- **priborni qopqog'ini ochib, nasos futlyardan chiqarib olinadi.**
- **Zarin, zamon va V-gazlarini aniqlash uchun belgilangan qizil xaltani va qizil nuqtali 2-ta indikator trubkasini olib, uchlarini kesish kerak.**
- **ampula yorgich yordamida trubkaning yuqori ampulalarini yorib markirovkalanmagan uchidan ushlab, 2-3 marta qattiq silkish kerak.**
- **Trubkani birini /tajribalisini/ markirovkalanmagan uchini nasosga o'rnatib, u orqali 5-6 marta havo haydaladi. Ikkinchi trubka /kontroldagi/-ga havo haydalmaydi.**

- nasos tutgichida qizil chiziq bilan belgilangan ampula yorgich yordamida pastki ampulani yorib, 1 minut davomida to'lgazgich ichidagi rang o'zgarishini kuzatamiz.
- sinil kislotasi, xlorion, fosgen va difosgen moddalarning birligini aniqlash uchun 3-ta yashil xalqali ko'rinishdagi 1-ta indikator trubka olinib, uning ikkala uchini keskich yordamida kesib olish kerak.
- ampula yorgich yordamida indikator trubkasining ichidagi ampulani yorib markirovka qilingan tomonidan ushlab, 2-3 marta qattiq silkish kerak.
- trubkaning markirovkalanmagan uchini nasosga o'rnatib, 10-15 marotaba havo haydaladi. So'ng indikator trubkasini nasosdan olib, 1 minut davomida havo haydalgan idish ichidagi rang o'zgarishi kuzatiladi.

Havodagi ipritni aniqlash uchun:

- bitta sariq halqali indikator trubkasini olib, ikki uchini kesib markirovka qilinmagan uchini nasosga o'rnatib, 60 marta havo haydaladi.
- trubkani nasosdan olib, 1 minut vaqt o'tgach ampuladagi havoning rangi bilan taqqoslanadi.

Havo harorati past bo'lganda indikator trubkasini isitgich yordamida isitish kerak bo'ladi.

Yer sathidagi kiyimlardagi va boshqa buyumlardagi zaharli moddalarni aniqlash uchun, nasosga maxsus voronkalik moslamani burib o'rnatiladi. Nasosni tekshiriladigan ob'yektga shunday yaqinlashtirish kerakki, uning moslamasidagi voronka eng ko'p zaharlangan joyni egallasin. Nasos yordamida 60 marta havo haydaladi.

Radioaktiv zaharli va bakteriologik moddalar bilan zararlangan oziq-ovqat mahsulotlaridan va suvdan namuna olinib, ularni laboratoriyaga jo'natish uchun yo'llanma tuzish.

Suvning radiatsiya, zaharli moddalar va bakteriologik moddalar bilan zararlanganda namuna olish tartibi qo'yidagi ketma-ketlikda olib boriladi:

- suv havzasini va unga yaqin bo'lgan joylarni tekshirib, radiatsiya, zaharli modda va bakteriologik modda bilan zararlangani haqida belgilarni aniqlash maqsadida suv havzasi yaqinida radiatsiya me'yori bilan VPXR yordamida havoda zaharli modda borligini aniqlash kerak bo'ladi.
- suvdan namuna 0,5-1 litr miqdorda toza idishga olinadi. Quduqdan olingan suv avvaliga chelakka aralashtiriladi, tibbiy suv havzasidan ikkita namuna yuzasidan va chuquridan batometr yordamida yoki ipcha osilgan yukli butilka yordamida olinadi.
- vodoprovod suvini 10 minut oqizib keyin namuna olinadi, olingan namunalar nomerlanib, ularga yo'llanma qogozlar to'lg'azilib laboratoriyaga yuboriladi.

Bakteriologik vositalarning qo'llanishida yuzaga keladigan zararlanish darajasini aniqlash jarayoni qo'yidagi usulda amalga oshiriladi:

- oziq-ovqat ob'yektini tekshirishdan o'tkazish,
- ochiq yotgan oziq-ovqat mahsulotlarning yuzasidan olinadi, idishlarda yopiq joylashgan oziq-ovqatlar partiyasini 10-joydan ochib, har bir joyidan 50-100 gramm miqdorda namuna olinadi, qattiq mahsulotlardan 1 sm. chuqurlikdan (non, go'sht), sochiladigan mahsulotlardan 3 sm. chuqurlikdan (un, guruch), govanli mahsulotlardan 10 sm. chuqurlikdan (makaron, suxari), yarim suyuq mahsulotlardan 5 sm. chuqurlikdan (murabbo), ichimliklar yuzasidan va shisha nay yordamida idish tubidan namuna olinadi. Bu namunalar ham nomerlanib, og'zi muhrlanadi, har biriga alohida yo'llanma yozib laboratoriyaga yuboriladi.

Jo'natilgan yo'llanmada qo'yidagi ma'lumotlar aks ettirilgan bo'lishi shart: Qachon (sana, sutkaning qaysi vaqti), kim tomondan va qaerdan namuna olinganligi hamda jo/natish manzili to'g'risida to'liq ma'lumot yuboriladi.

#### **X U L O S A:**

Shunday qilib, talabalar tomonidan mashg'ulot yakunida qo'yidagi bilim va ko'nikmalarni o'zlarida mujassamlashtirilgan bo'lishlari kerak:

1. Radioaktiv, ximiyaviy va bakteriologik zararlanish darajalarini aniqlashda qo'llaniladigan asboblarning turlari hamda tuzilishlariga oid bilim va tasavvurga ega bo'lishadi.
2. Radioaktiv va ximiyaviy zararlanish darajalarini asboblarda yordamida aniqlash bo'yicha malaka va ko'nikmalarga ma'lum erishadilar.
3. Zararlanish darajasining aniqlanish darajalariga asosan to'g'ri hatti-harakatlarni hosil qilish bo'yicha kerakli qarorlarni chiqarish yoki tavsiya eta oladigan bo'ladilar.

#### **A D A B I Y O T L A R:**

1. Favqulodda vaziyatlar va muhofaza tadbirlari. O'quv qo'llanma. Fuqaro muhofazasi instituti – 2001 yil.
2. Гражданская оборона под редакцией Е.П. Шубина М., Просвещение, 1991- год.
3. N.D. Kozmin, X.I. To'yuchiyev "Aholini yalpi qirg'in qurullaridan himoya qilish vositalari va usullari". O'zbekiston nashriyoti. Toshkent., 1977 yil.
4. I.I. Mamatov. "Harbiy toksikologiya va tibbiy muhofaza" Toshkent, 1997 yil.

Mavzu: “Favqulodda vaziyatda o’qituvchilar va o’quvchilar tarkibining xatti-harakati”

*Vaqt: 4 soat*

Mashg’ulot o’tkaziladigan joy: Fuqaro muhofazasi xonasi

Ko’rgazmali qurollar: Darsga oid plakatlar, rasmlar, diafilm.

## **AMALIY MASHG’ULOT**

*Mashg’ulotning maqsadi: Favqulodda vaziyatda o’qituvchilar, o’quvchilarni muhofazalash va dalil qat’iyatlik bilan ish tutishga, shuningdek muhofazalanish vositalaridan unumli foydalanishga o’rgatish.*

## **MAVZUGA OID TAYANCH TUSHUNCHALAR**

1. FB-lardagi o'quvchilar va o'qituvchilar tarkibining hatti-harakati
2. Maktab jamoasining FB sharoitini baholash tartibi
3. Ximiyaviy va bakteriologik zararlanishlar
4. Kuchli ta'sir etuvchi zaharlovchi moddalar ta'siridagi o'quvchilar va o'qituvchilar tarkibining hatti-harakati

## **MASHG'ULOT BO'YICHA NAZORAT SAVOLLAR**

1. Radiaktiv zararlanishlar kuzatilganda o'qituvchining roli va vazifalari nimalardan iborat?
2. Ximiyaviy moddalardan zaharlanish deganda nimani tushunasiz?
3. Ximiyaviy zaharlanish kuzatilganda o'qituvchining asosiy vazifalari nimalardan iborat?
4. Bakteriologik zaharlovchi moddalardan qaysilarini bilasiz?
5. Bakteriologik zaharlovchi moddalar havoga tarqalganligi haqidagi xabarni eshitsangiz nima qilgan bo'lardingiz?
6. O'quvchilarga birinchi tibbiy yordam ko'rsatish borasida qanday muolajalarni bajara olasiz?

## **FAVQULODDA VAZIYATDA O'QITUVCHILAR VA O'QUVCHILAR TARKIBINING HATTI - HARAKATI**

Umumta'lim maktab muassasalarining rahbarlari va shtab boshliqlari oldiga favqulodda favqulodda vaziyatlar vaqtida fuqaro muhofazasi uchun zarur bo'lgan kuch va mablag'lardan tashqari juda ko'p vazifalar qo'yiladi. Bularga qo'yidagilarni kiritish mumkin: Favqulodda vaziyatlar vaqtida fuqaro muhofarzasini haqida barcha o'qituvchilarga ma'lumot berish, o'z vaqtida tibbiy va yakka maxsus muhofazalanish vositalari bilan ta'minlash, o'quvchilar va jabrlanganlarga tez



tibbiy yordam berishning tashkil qilinishi, qidiruv-qutqaruv ishlarining olib borilishi, yong'inning uchirilishi, qidiruv va jabrlanganlarni ko'chkinlar tagidan olib chiqish, birinchi tibbiy yordam ko'rsatish, qisman bo'lsada o'quvchilar zaharlanishining oldini olish. Tozalash ishlarini olib borish, radioaktiv moddalar, zaharli moddalar va bakterial vositalarining miqdorini aniqlash, buning uchun dozimetrik va ximiyaviy nazorat asboblardan unumli foydalanish zarur. Bunday vaziyatlarda o'qituvchi komandir rolini bajaradi. O'quvchilardan guruhlar tuziladi, vazifalar ma'lum bo'lishi bilan o'qituvchi barcha guruhlariga o'z vaqtida vazifalarni bo'lib beradi, vaqtni belgilaydi, katta guruhlariga qo'shimcha vazifalar ham beradi, shundan so'ng vaziyatni aniqlab biror qarorga kelinadi.

Vazifani bayon qilib, u qo'yidagi vazifalarni tushuntirishi kerak: Oldinda turgan va amalga oshiriladigan hatti-harakatlarning maqsadi, fuqaro muhofazasi boshlig'i, ya'ni direktorning fikri, uning vazifasi, vazifaning bajarilishida o'quvchilarning roli, qo'shnilarining vazifasi va ular bilan birgalikdagi amalga oshiriladigan hatti-harakatlar hamda vazifalarning bajarilishi uchun sarflanadigan tayyorgarlik vaqti to'g'risida ma'lumotlar beradi.

Vazifani bayon qila turib, tezlik bilan bajarilishi kerak bo'lgan tadbir o'tkazishi shart. Shuningdek yuqori sinf o'quvchilariga qo'shimcha vazifalar belgulashtirish lozim.

Favqulodda vaziyat sharoitini baholashda shtab boshlig'i tomonidan birinchi navbatda o'quv yurti joylashgan xudud va uning atrofidagi radision, ximiyaviy va bakteriologik vaziyatlarning qanchalik xavfsiz ekanligiga e'tiborni qaratishi zarur, xavfsiz joylarga ko'chirish jarayonida yong'inlardan extiyotlik choralarini kurish, ob – havoning holatiga, yil fasliga va ularning oldiga quyilayotgan vazifalarining bajarilish jarayoniga ham e'tibor berilishi lozim. Vazifa bayon qilingandan sung qarorning bajarilishi natijasi va favqulodda vaziyat sharoitini baholagandan so'ng o'qituvchi tomonidan olib boriladigan qidiruv – qutqaruv ishlarining kengligi, birinchi tibbiy yordam, ko'proq e'tibor berilishi shart bo'lgan joylar, ishning borishi, kuch va mablag'ning taqsimlanishi ko'chirish tartibini aniqlaydi. Vazifalar qo'yilishida katta guruhlarining o'quvchilariga qidiruv – qutqaruv ishlarini olib boriladigan joylarni belgilash va jabr ko'rganlarga birinchi tibbiy yordam ko'rsatish, ularni zarar ko'rilgan joylardan olib chiqilish tartib qoidalari va transportlarga yuklanishi, vazifalarning bajarilish vaqti, aloqaning ta'minlanishi, vazifa bajarilgandan so'ng yig'ilish joyi hamda vaqti tug'risida o'qituvchi tomonidan o'quvchilarga ko'rsatmalar beriladi.

Vazifalar bo'lingandan so'ng o'qituvchi uning bajarilishini kuzatib boradi va ehtiyot choralarini ko'rib, kerakli yordam ko'rsatadi. Shundan so'ng katta guruh ishlarining bajarilishi haqida ma'ruzani va nurlangan joylar haqida ma'lumotlar eshittiriladi. Katta guruh ishlarini umumlashtirib, fuqaro muhofazasi boshlig'iga ya'ni direktorga ma'lumot beradi va uning ko'rsatmasiga binoan harakat qiladi.

Maktablarda qidiruv – qutqaruv ishlarini asosan o'qituvchilarning aniq va mukammal ishlangan rejasi asosida tashkil qilinadi. Maktabdagi fuqaro muhofazasi

shtabning komandiri shaxsiy tarkibni zararlangan hudud aniqlangandan sung xavfsiz deb belgilangan hududlarga vaqtdan unumli foydalangan holda olib chiqadi. Maktabdagi qidiruv – qutqaruv ishlarining yaxshi olib borilishi shundan iboratki, u signal olingan zaxotiy oq boshlanishi shart va to'liq nihoyasiga etkazilishi kerak. Maktablarda qutqaruv ishlarini olib borish asosan ikki etapga bo'linadi:

Birinchi etap – favqulodda vaziyatlar ro'y bergan joydan olingan signaldan, toki o'pga joyga etib kelinishi,

Ikkinchi etap – etib kelishdan tortib, o'quvchilarning zararsizlantirilgan joylarga etkazilishi, ularga birinchi tibbiy yordam kursatish ahvoli og'ir deb hisoblanganlarni maxsus transport vositalari yordamida shifoxonalarga junatilishi zarur.

Hamma narsa o'qituvchining harakati va aqliga bog'liq buladi.

Birinchi etapdagi qidiruv – qutqaruv ishlarini maktab direktori tomonidan tashkil qilinadi, boshqa vazifalarni esa o'qituvchilar bajaradi. Pedagoglar jamoasi jipslangan tarzda o'z kuchlari bilan birgalikda bajaradi. Yong'in va zarar haqida direktor rayon markazidagi fuqaro muhofazasi shtabining boshlig'iga xabar beradi va yordam so'raydi. Maktab yonishining sababi esa elektr tarmoqlaridagi nosozlik, gaz ilitalarining to'g'ri ishlatilmaganli bo'lishi mumkin.

Qutqaruv ishlarida qatnashmagan o'qituvchilar tsa asosan o'quvchilarni qo'rqmaslikka undash, yong'in tufayli vaximaga tushmaslik va qaltis harakatlarni hosil qilmasliklariga e'tiborni qaratishlari zarur buladi. Ba'zi ruxan kuchli bulgan o'quvchilarga qurquvga berilgan o'rtoqlariga yordam berish vazifalarni yuklaydi. Agar iloji bo'lib qolsa, qutqaruv guruhi kelgunga qadar o'quvchilarni zararlangan joydan olib chiqishga harakat qiladi. Radiaktiv zararlanish haqida ma'lumot olingan bo'lsa o'qituvchi protivogazlarni kiyishga yordam beradi va muxofazalanishishlarini yukga quyadi. Agarda muxofazalanishzonasi bo'lmasa, sinfda qolishga va o'qituvchi yordamida xonaga radiaktiv zararlangan havoning kiritmaslik oldini oladi. Buning uchun deraza oyinalarini yopadi, ventilyasiya lyuklarini zichlab yopishadi, eshiklarni yopishadi va hokazolar.

Maktabning tibbiy xodimlari esa radiaktiv zararlanishni oldini olish uchun o'quvchilarga kaliy yodli, qalayli va yodli suyuqliklar berishadi. Havoda kuchli ta'sir qiluvchi zaxarli moddalar haqida xabar olib kelinsa, albatta o'quvchilarning nafas olish yullarini o'zlari muhofazalash uchun kerakli narsalar bilan ta'minlash zarur. Bularga turli protivogazlar va yoping'iclardir va ularga shu joyning o'zida birinchi tibbiy yordam ko'rsatadilar. Agar yaqin atrofda muhofazalanish zonalari bo'lmasa, u holda o'quvchilar bilan sinfdan tashqariga chiqmaslik kerak. Maktab direktori esa o'quvchilarni ko'chirish uchun transport chaqiradi. Zararlangan joydan chiiqib, o'quvchilar tibbiy ko'rikdan o'tadilar, kuchli ta'sir qiluvchizaxarli moddalardan zaxarlanishning oldini olish uchun eng avvalo nafas yullarini muhofaza qilish sharndir. Jabrlanuvchiga protivogaz kiydirish yoki bo'lmasa, paxta dokali bog'lamalardan foydalanish zarur. Bu bog'lamalar ikki foizli xlori

suvga, yoki iste'mol sodasiga xo'llangan bo'lishi kerak. Shundan so'ng jabrlanganlarni davolash muassasasiga olib borish sharndir.

Ikkinchi shtabda esa o'qituvchilar qutqaruvchilarga kimlarga birinchi yordam ko'rsatilishi haqida xabar beradilar. Bolalar ko'p turgan joylarni ko'rsatadilar. Zarar ko'rganlarni olib chiqadilar, shuningdek ko'chirishga yordam qiladilar.

O'qituvchi hech narsadan qurqmasdan, hech narsaga e'tibor bermasdan o'quvchilarga yordam berishi kerak. Maktabdan qutqaruv ishlari tugallangan deb hisoblanadi, qachonki zarar ko'rgan joydan binna ham qoldirmay o'quvshilar olib chiqilsa va tibbiyot muassasalariga junatilgandan so'ngina tugallangan hisoblanadi.

Qutqaruv paytida o'qituvchi o'zining va bolalarining ehtiyotkorligini ta'minlashi kerak. Zarar ko'rgan bolalarni esa, albatta birinchi navbatda yaqin atrofdagi tibbiyot muassasalariga yoki punktlariga ko'chirilishi zarur. Qolgan o'quvchilarning ko'chirilishida shahar yoki rayon fuqaro muhofazasi boshlig'ining ko'rsatmasiga binoan bajariladi. Agarda favqulodda vaziyat katta masshtabda, ya'ni shahar yoki rayon miqyosida sodir etilgan bo'lsa ularni albatta qo'shni viloyatlar, yoki shaharlar hududiga ko'chirish lozim. Bunda esa ko'chirish haqidagi buyruqni Davlat favqulodda vaziyatlar komissiyasi tuzadi va vazifalarni belgilab boradi.

Bakteriologik zararlangan joydan jabrlanuvchilar va jabrlanmaganlar, ya'ni o'quvchilar karantin zonasidan chekkaroq joyga ko'chiriladilar, karantik tugagandan so'ng esa sal uzoqroq viloyat yoki respublikalarga ko'chiriladi.

O'quvchilar hayotning saqlanish choralari esa o'pka joydagi hokimiyat, tashkilot rahbarlari maktab rahbarlari bilan birgalirda hal qiladilar. Maktab rahbarlari ko'chirilgan bolalarning ota – onalari bilan aloqa bog'laydilar. Shuningdek tibbiyot muassasalaridagi bolalarning xolidan ham xabar olib turadilar.

Xulosa:

Demak umumta'lim maktab jamoasi favqulodda vaziyatlar yuzaga kelgan taqdirda quyidagi xatti harakatlarni o'zlariga mujasamlashtira oladigan bo'lishlari shart:

- 1.Sodir etilgan favqulotdda vaziyatning turi va unga to'g'ri baho bera olish.
- 2.Favqulodda vaziyatda vahimaga berilmasdan tezkorlik bilan qilinadigan ishlar rejasi tuzib chiqish
- 3.Zudlik bilan umumta'lim maktab jamoasining faollariga topshiriq va vazifalarni bajarish tartibini etkazish.
- 4.Darhol umumta'lim maktab jamoasini xavfsiz joyga ko'chirish chora – tadbirlarini ko'rish va daddillik bilan ruyobga chiqarish.
- 5.Jarohatlanganlarni aniqlash va ularga yordam ko'rsatishni tashkil etish.
- 6.Vayronalar yuzaga kelgan bo'lsa, keiktirib bo'lmasdan qidiruv – qutqaruv ishlarini amalga oshirish.
- 7.Turli darajalarda zararlanganlarni aniqlash va davolash maskanlariga jo'natish.

## ADABIYOTLAR

1. I.A. Karimov “O‘zbekisto XXI – asr bo‘lag‘asida, xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari ”. Toshkent “O‘zbekiston”. 1997 yil.
2. Favqulodda vaziyatlar va muhofaza tadbirlari. O‘quv qo‘llanma. Fuqaro muhofazasi instituti – 2001 yil.
3. N.D. Kozmin, X.I. To‘ychiyev “Aholini yalpi qirg‘in qurullaridan himoya qilish vositalari va usullari”. O‘zbekiston nashriyoti. Toshkent., 1977 yil.
4. Z. Ilyasova “Hayot havfsizligi asoslari”. O‘quv qo‘llanma. Fuqaro muhofazasi instituti, Toshkent – 2001 yil.

Mavzu: Talabalarga umumta‘lim maktab o‘quvchilarini sanitar ko‘rikdan o‘tkazish metodikasini o‘rgatish.

Vaqt: 2 soat.

Mashg‘ulot o‘kaziladigan joy: Fuqaro muhofazasi xonasi.

Ko‘rgazmali qurollar: Mavzuga aloqador plakatlar, diafilm va IPP-8

## *AMALIY MASHG‘ULOT*

*Mashg‘ulot maqsadi: Talabalarga sanitar ko‘rikdan o‘tkazish qoidalari, ularning maqsadi, tartibi dezantivatsiyalash, detazatsiyalash va talabalarning asosiy vazifalariga oid bilim va malakalar berishdan iborat.*

## MAVZUGA OID TAYANCH TUSHUNCHALAR

1. Shaxsiy himoya paketi – IPP-8
2. Shaxsiy degazatsiyalovchi paket
3. Paxta – dokali tampon
4. To'liq va qisman sanitar ko'rikdan o'tkazish.

### AMALIY MASHG'ULOT YUZASIDAN

#### NAZORAT SAVOLLAR:

1. IPP-8 paketining tuzilishini aytib bering?
2. IPP-8 paketidan foydalanish tartibini aytib bering?
3. Odamlarni qisman sanitar ko'rikdan o'tkazish tartibini aytib bering?
4. Odamlarning to'liq sanitar ko'rikdan o'tkazish tartibini aytib bering?
5. Paxta dokali tamponni o'zingiz tayyorlab ko'rsating va uni talabalardan birida kiydirib tekshirib ko'ring?

#### QISMAN SANITAR KO'RIK DAN O'TKAZISH.

**Dushman tomonidan ZM-lar ishlatilganda qisman sanitar jihatdan ishlov berish kechiktirilmasdan shu zohoti zararlangan joyning o'zida o'tkazilishi kerak.**

Ximiyaviy zaharli moddalarga qarshi shaxsiy ximoya paketi IPP-8 dan foydalanish zarur. Buning uchun zudlik bilan polietilen xaltani va flakonning qopqog'i burab ochiladi. So'ngra paxta-dokali tamponni degazatsiyalovchi suyuqlik bilan ho'llanadi. Ho'llangan tampon bilan badanning ochiq joylari ikki, uch marta artiladi. Artilgan joyga yaqin turgan kiyim ho'llab tozalanadi.

Badanning ochiq joyidagi teriga ikki marotaba ishlov beriladi: birinchisi ZM-lar ishlatilgandan keyin o'sha xavfli joyning o'zida bo'lsa, ikkinchisi esa zararlangan joydan chiqqandan keyin va muhofazalovchi kiyimlar yechilgandan so'ng, IPP-8 ishidagi suyuqlik ko'zning shilliq pardalariga va og'iz bo'shlig'iga tushmasligi kerak. IPP-8 bo'magan taqdirda shaxsiy degazatsiyalovchi paketdan foydalanish zarur.

Paxta-dokali tampon 2%-li sodali eritma bilan namlanib, badanning ochiq joylaridagi teri artiladi (tamponning ikkinchisi №1 eritma bilan yana bir karra o'sha joylar artiladi). Degazirlovchi selikogelli paket (paketni ochib teridagi va kiyimdagi ZM-tomchilari ustiga selikogelli poroshok sepiladi) hamda sovun sodali eritma bilan badanning ochiq joyidagi teri artiladi, kiyim esa namlanadi.

ZM bilan ruxsat etilgan darajadan yuqori zararlanish ro'y berganda, aholini qisman sanitar ko'rikdan o'tkazish uchun, ular zararlangan joydan chiqqan zahoti qo'yidagi amallar bajarilishi shart:

- zararlanish uqog'idan chiqqandan so'ng, ZM-ni ketkazish maqsadida muhofaza va ustki kiyimlar yechiladi hamda yaxshilab silkib qoqiladi, supurgi va tozalagich bilan supurib tozalanadi,
- poyafzal supurgi bilan yoki toza ko'kat bilan supurib tashlanadi, so'ngra toza suv bilan yaxshilab yuviladi,
- protivogaz sumkasini ochib silkib qoqiladi, protivogaz qutisi bilan yuz qismi toza suv bilan yuviladi,
- badanning ochiq joylariga ishlov berishda toza suv bilan qo'l, yuz, bo'yin yaxshilab sovunlab yuviladi, tirnoq tagi kirdan tozalanadi, og'iz va burun bo'shliqlari toza suv bilan yaxshilab chayiladi,
- suv bo'lmaganda badanning ochiq joylariga toza qor bilan ishlov beriladi yoki quruq tampon bilan (uni tez-tez alishtirib) yuqoridan pastga qarab bir yo'nalishda artiladi.

Dushman tomondan BV (bakteriologik vosita) ishlatilganda qisman sanitar ko'rikdan o'tkazishda bakterial aerezolli bulut o'tib ketgan zahoti (BV qo'llanilgan vaqti aniqlangach) IPP-8, dezinfeksiyalovchi eritma (2%-li monoxloramin eritmasi) bilan juda bo'lmaganda toza suvdan foydalanishadi. BV bilan zararlanganda qisman sanitar ko'rikdan o'tkazish usuli PM va ZM-lar bilan zararlangandagiga usulga o'xshash bo'ladi.

Aholini sanitar ko'rikdan o'tkazish jarayoni quyidagi tartibda amalga oshiriladi:

- suv manbasiga yaqin bo'lgan joydan maydoncha tanlash va uchta bo'limdan iborat bo'lgan palatkalar o'rnatish: yechinish, kiyinish va yuvinish bo'limlari.
- dala sharoitida suvni isitish uchun avtomobil - dush uskunasiidan foydalanish,
- tashqi va ichki poyafzallarni almashtirish fondini tashkil qilish,
- sanitar ko'rikdan o'tkazish uchun zarur bo'lgan vositalar bilan ta'minlash,
- kiyim va poyafzallar uchun qoplar, DP - 5A asbobi, suv o'tkazmaydigan bog'lamlar yoki nakleykalar, birinchi tibbiy yordamni ko'rsatish uchun zarur hisoblanuvchi dori - darmonlar, 1...3% - li monoxloramin eritmasi, 2% -soda eritmasi, sovun va boshqa vositalar bo'lishi talab etiladi.

**To'liq sanitar ko'rikdan o'tkazish jarayoni quyidagi ketma - ketlikda olib boriladi:**

- RM bilan zaharlangan fuqarolar, kiyim almashtirish bo'limiga kirishdan oldin, protivogazdan tashqari barcha shaxsiy muhofazalanish vositalarini yechib, maxsus ajratilgan joyga taxlab qo'yiladi, bosh va ustki kiyimlar raqamlangan shaxsiy qoplarga joylashtiriladi. So'ngra, ularning kiyim va poyafzallari dezaktivizatsiyalanadi,
- Kiyim almashtirish bo'limida ishlash uchun saninstruktor, DP - 5A asbobi bilan dozimetrchi, 2 - 3 ta sanitar ajratiladi. Dozimetrchi barcha kiyimlarning ZMlar bilan qanchalik zararlanganlik darajasini aniqlaydi. ZMlar bilan zararlangan kiyim va poyafzallar qoplarga joylashtirilib, dezaktivizatsiya bo'limiga jo'natiladi. Dezaktivizatsiya qilishda yaramaydigan kiyimlar almashtirish fondi hisobiga yangilari bilan almashtiriladi.
- qimmatbaho buyumlar, hujjatlar raqamlangan qoplarga joylashtiriladi va egalariga jeton ko'rsatilgan taqdirda qaytarib beriladi.
- sanitar o'rgatuvchi va sanitarlar yordamida jarohatlanganlarga birinchi tibbiy yordam ko'rsatiladi. Sanitar ko'rikdan o'tadigan shaxs yuvinish bo'limiga kirish oldidan qo'lini, bo'ynini, protivogazning yuz qismini monoxloraminning 1-2% eritmasi bilan yaxshilab artiladi, so'ngra sanitardan sovun hamda yuvinish uchun zarur bo'lgan boshqa vositalarni olib yuvinish bo'limiga kiradi.
- ZM bilan zararlanganlar yuvinish bo'limida sovun va yuvgichlar yordamida issiq suv bilan yaxshilab yuvinadi. Dushda yuvinish tartibi qo'yidagicha: qo'llar sovun bilan yaxshilab yuviladi, tozalagich yordamida tirnoq tagidagi kirlar ketkiziladi, so'ngra bosh, yuz, bo'yin va butun tana yuqoridan pastga qarab, 2-3 marotaba yaxshilab sovunlab yuviladi, og'iz va burun bo'shliqlari suv bilan chayiladi, yuvinish jarayoni 15-20 minut davom etadi.
- kiyinish bo'limida ham ishlash uchun sanitar o'rgatuvchi va dozimetrchi ajratilgan bo'ladi. ZM-lar bilan zararlanganlar yuvinib chiqqandan so'ng kiyinish bo'limida ikkinchi marta dozimetrik kontroldan o'tkaziladi.
- Agar zararlanish darajasi ruxsat etilgandan yuqori bo'lsa, ular takroriy ravishda yuvinish bo'limiga qayta kiritiladi. Teri qavatining ZM bilan zararlanish darajasi ruxsat etilgandan yuqori bo'lsa, zararlangan shaxs tibbiyot nazoratiga olinish shart.

- ko'z zararlanganda 2%-li soda eritmasi bilan yuviladi, ho'l holatga kelgan bog'lamlar almashtiriladi, ichki, ustki kiyim va poyafzal beriladi. Kiyinib bo'lganlar tig'ilish punktiga yuboriladi.
- ZM va BV-lar bilan zararlanganlar ham xuddi shu usulda sanitar ko'rikdan o'tkaziladi.
- sanitar bo'limi xodimlari, protivogaz, rezina etik va qo'lqopda ishlashlari shart, bundan tashqari yechinish bo'limida muhofaza kiyimi va etak tutgan bo'lishi kerak. Ishdan so'ng sanitar xodimlari to'liq sanitar ko'rikdan o'tishlari zarur.

## SUV VA OZIQ-OVQAT MAXSULOTLARINI DEGAZATSIYALASH.

Suvni degazatsiyalash jarayoni qo'yidagi ketma - ketlikda olib boriladi:

- 1) Suvni kamida bir soat davomida qaynatish zarur. Lyuizit bilan zararlangan suvni degazatsiyalashda bu usul ishlatilmaydi. Sababi bu usul qo'llanilganda suvning tarkibida mishyak chiqindisi hosil bo'ladi.
- 2) Suvni maxsus filtr yutgichlar yordamida filtrlash (universal ko'chma yuradigan filtr UKF-30, soatiga 3 litr suvni RM-dan tozalaydi, gazmol ko'mirli filtr TUF-200 yoki modernizatsiyalashtirilgan avtofiltrlash stansiyasi MAFO-7500) uskunalari va moslamalaridan foydalanib tozalashadi.
- 3) Xlorli oxakning tinitilgan eritmasi bilan yoki kalsiy gidroksidli hamda koyagulyant-temir kuporosini qo'shib degazatsiyalash.
- 4) Kombinatsiyalashgan usulni qo'llash, ya'ni filtrlash, so'ngra esa xlorldash usuli

Oziq-ovqat mahsulotlarini degazatsiyalash uchun qo'yidagi amallarning bajarilishi talab etiladi:

- 1) Oziq-ovqat mahsulotlarining ustki qatlamini olib tashlash (go'sht bo'lsa 2-3 sm. sochiladigan mahsulotlar uchun 5-7 sm.), shamollatish yoki qayta qizdirish, so'ngra ularda RM-lar yo'qligi aniqlansa, kulinariya ishlovidan (kamida 2 soat qaynatiladi) o'tkazilgach ishlatishga yaroqli deb hisoblanadi.



- 2) ZM bo'g'lari bilan zararlangan sabzavotlar, mevalar toza sovuq suv oqimida 2-3 marotaba yuviladi, so'ngra kulinariya ishlovidan o'tkaziladi. Tomchi suyuqlik shaklidagi ZM-lar bilan zararlangan sabzavotlar, mevalar, shuningdek zich bekitilmagan idishlardagi tayyor oziq-ovqat maxsulotlari degazatsiya qilinmaydi, ular butunlay yo'q qilinadi.
- 3) Konservalangan, ya'ni zichlab bekitilgan maxsulotlarning idishlar degazatsiyalovchi eritmador (1 va 2 nomerli eritma)-dan o'tkazilgandan keyingina ishlatishga yaroqli deb hisoblanadi.

#### “Suv va oziq-ovqat mahsulotlarini dezaktivatsiyalash usullari”

RMlar bilan zararlanish darajasi ruxsat etilgan kattalikdan yuqori bo'lgan suv, oziq-ovqat, tibbiy anjomlar, buyumlar dezaktivatsiyadan o'tkaziladi va radiometrik nazoratdan o'tkazib turilishi kerak. Suvni dezaktivatsiyalash maqsadida quyidagi usullardan foydalanish mumkin:

1. Idishga suv quyilib, har bir litr hisobiga 30 ml. temir kuporosi qo'shib, koagulyatsiyadan o'tkaziladi. Suv tingandan keyin tiniq qismi boshqa idishga qo'yib olinadi, chuqindi qismini esa filtr yordamida tozalanadi.
2. Ionitlar yordamida tozalash (ionizatsiyalash)
3. Distilyator yordamida haydash yoki qo'lda yasalgan haydash moslamasi yordamida o'tkaziladi.
4. Yuqorida keltirilgan usullardan birgalikda foydalanish

Bu usullardan foydalanilganda suvni RM-lardan tozalash ko'rsatkichi 95-98%-ni tashkil etadi

Oziq-ovqat mahsulotlarini dezaktivatsiyalash jarayoni qo'yidagi ketma-ketlikda amalga oshiriladi:

1. Zararlangan oziq-ovqat mahsulotlarining ustki qismidan 1 - 1,5 sm. qalinlikdagi qatlami olib tashlanadi.
2. Oziq-ovqat mahsulotining zichlab berkitilgan idishlari (konservalar) maxsus dezaktivatsiyalovchi eritmalarning biri bilan yuviladi. (SF poroshogining 0,2 - 0,3%li suvli eritmasi, OP - 7, OP - 10, va DL eritmalaridan foydalanishadi).

3. Zichlab bekitilmagan idishlarni yuvib, ichidagi oziq-ovqat mahsulotining zararlangan yuqorigi qismi olib tashlanadi.
4. RMLar bilan ruxsat etilgan kattalikdan yuqori darajada zararlangan suyuq holatdagi oziq-ovqat mahsulotlari brak, ya'ni yaroqsiz deb topiladi.

#### Tibbiy anjomlarni dezaktivatsiyalash uchun:

- 1) Jarroxlik asboblari, shifoxona va dorixonadagi metall asboblarni dezaktivatsiyalovchi eritmaga ho'llangan latta bilan yaxshilab yuviladi, toza suvda chayqab olinadi, hamda sterillanadi.
- 2) Tibbiy xalatlar, choyshablar, ichki kiyimlar yuvish vositasi bilan qo'shib kir yuvish mashinasida yaxshilab yuviladi.
- 3) Jarroxlik rezina anjomlari (qo'lqop, grelka, muzxalta) iliq yuvuvchi eritmalar bilan ko'p marta yuviladi. So'ng toza suvda chayqab olinadi va sterillanadi.

### X U L O S A

Demak talabalar tomonidan sanitar ko'rikdan o'tkazish jarayonini amalga oshirishda qo'yidagilarga e'tibor berishlari zarur ekan:

1. RM va ZMLar bilan zararlanganda aholini sanitar ko'rikdan o'tkazish jarayoni qisman va to'liq sanitar ko'rikdan o'tkazilar ekan.
2. Suv, oziq - ovqat mahsulotlari va tibbiy anjomlarni dezaktivatsiyalash zarurligi, hamda uni amalga oshirish metodikasini.
3. Suv va oziq ovqat mahsulotlarini degazatsiyalash metodikasini o'rgatish.

### A D A B I Y O T L A R

1. I.A. Karimov "O'zbekisto XXI – asr bo'sag'asida, xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari ". Toshkent "O'zbekiston". 1997 yil.
2. Favqulodda vaziyatlar va muhofaza tadbirlari. O'quv qo'llanma. Fuqaro muhofazasi instituti – 2001 yil.
3. N.D. Kozmin, X.I. To'ychiyev "Aholini yalpi qirg'in qurullaridan himoya qilish vositalari va usullari". O'zbekiston nashriyoti. Toshkent., 1977 yil.

4.Z. Ilyasova “Hayot havfsizligi asoslari”. O’quv qo’llanma.  
Fuqaro muhofazasi instituti, Toshkent – 2001 yil.